

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

М. В. Сенаторов

Потерпілий від злочину в кримінальному праві

Монографія

За науковою редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка Академії правових наук України
В. І. Борисова

Харків
«Право»
2006

ИНСТИТУТ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ ПРЕСТУПНОСТИ
АКАДЕМИИ ПРАВОВЫХ НАУК УКРАИНЫ

Н. В. Сенаторов

Потерпевший от преступления в уголовном праве

Монография

Под научной редакцией
доктора юридических наук, профессора,
академика Академии правовых наук Украины

В. И. Борисова

Харьков
«Право»
2006

UKRAINIAN ACADEMY OF LAW SCIENCES
INSTITUTE FOR THE STUDY OF CRIME PROBLEMS

Mykyta V. Senatorov

**Victim of Crime
in Criminal Law**

Monograph

Edited by
Doctor of Law, Professor,
Academitian, Ukrainian Academy of Law Sciences,
Viacheslav I. Borisov

Kharkiv
«Pravo»
2006

ББК 67.9 (4 УКР) 308

С31

*Рекомендовано до друку рішенням ученої ради
Інституту вивчення проблем злочинності
Академії правових наук України
(протокол № 8 від 8 листопада 2006 р.)*

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор
Ярмиш Наталія Миколаївна,
кандидат юридичних наук, професор
Андрушко Петро Петрович

Сенаторов М. В.

С31 Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. – Х.: Право, 2006. – 208 с.

ISBN

Встановлюється кримінально-правове значення потерпілого та обставин, пов'язаних з ним, визначається поняття потерпілого від злочину, проводиться його відмежування від суміжних понять, виділяються види потерпілих, досліджується потерпілий як ознака складу злочину, що характеризує об'єкт злочину, проводиться її відмежування від предмета злочину, надається комплексна характеристика обставин, пов'язаних з потерпілим.

Для науковців, студентів вищих юридичних навчальних закладів, практичних працівників, а також всіх, хто цікавиться питаннями кримінального права та віктимології.

ББК 67.9 (4 УКР) 308

ISBN

© Сенаторов М. В., 2006
© «Право», 2006

Зміст

Передмова.....	14
Від автора.....	18

РОЗДІЛ 1 ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

1.1. Історія проблеми потерпілого в кримінальному праві.....	27
1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві.....	35
1.2.1. Визначення поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві.....	35
1.2.2. Співвідношення поняття «потерпілий від злочину» із поняттями «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «жертва злочину».....	60
1.3. Види потерпілих від злочинів.....	69
1.3.1. Вступні положення.....	69
1.3.2. Поділ потерпілих від злочинів на види за соціальною ознакою.....	73
1.3.3. Поділ потерпілих від злочинів на види за ознаками заподіяної їм шкоди та вчиненого щодо них злочину.....	86

РОЗДІЛ 2 ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛОЧИНУ В СИСТЕМІ ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину.....	90
2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину.....	110

РОЗДІЛ 3

ОБСТАВИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОТЕРПІЛИМ, ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ З ОЗНАКАМИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

- 3.1. Загальна характеристика обставин, пов'язаних з потерпілим..... 131
- 3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням..... 136
  - 3.2.1. Поведінка потерпілого, що взаємодіє із суспільно небезпечним діянням 136
  - 3.2.2. Стан потерпілого, що взаємодіє із суспільно небезпечним діянням..... 165
- 3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків 170

РОЗДІЛ 4

ПСИХІЧНЕ СТАВЛЕННЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ДО ПОТЕРПІЛОГО ТА ОБСТАВИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З НИМ

- 4.1. Вступні положення 186
- 4.2. Психічне ставлення суб'єкта злочину до потерпілого 190
- 4.3. Психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, пов'язаних з потерпілим, що взаємодіють з суспільно небезпечним діянням 196

4.4. Психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків	197
ВИСНОВКИ	203

Содержание

Предисловие	14
От автора	18

РАЗДЕЛ 1

ПОТЕРПЕВШИЙ ОТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ: ПОНЯТИЕ И ВИДЫ

1.1. История проблемы потерпевшего от преступления в уголовном праве	27
1.2. Понятие потерпевшего от преступления в уголовном праве	35
1.2.1. Определение понятия потерпевшего от преступления в уголовном праве.....	35
1.2.2. Соотношение понятия «потерпевший от преступления» с понятиями «потерпевший как субъект уголовного процесса» и «жертва преступления».....	60
1.3. Виды потерпевших от преступлений	69
1.3.1. Вступительные положения.....	69
1.3.2. Деление потерпевших от преступлений на виды по социальному признаку	73
1.3.3. Деление потерпевших на виды по признакам причиненного вреда и совершенного преступления	86

РАЗДЕЛ 2

ПОТЕРПЕВШИЙ ОТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ ПРИЗНАКОВ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

2.1. Потерпевший как признак состава преступления	90
2.2. Потерпевший в системе признаков объекта преступления	110

РАЗДЕЛ 3

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, СВЯЗАННЫЕ С ПОТЕРПЕВШИМ, И ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С ПРИЗНАКАМИ ОБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЫ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

- 3.1. Общая характеристика обстоятельств, связанных с потерпевшим 131
- 3.2. Обстоятельства, связанные с потерпевшим, взаимодействующие с общественно опасным деянием.. 136
  - 3.2.1. Поведение потерпевшего, взаимодействующее с общественно опасным деянием 136
  - 3.2.2. Состояние потерпевшего, взаимодействующее с общественно опасным деянием..... 165
- 3.3. Обстоятельства, связанные с потерпевшим, влияющие на развитие причинной связи и обуславливающие наступление общественно опасных последствий 170

РАЗДЕЛ 4

ПСИХИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЕ СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ К ПОТЕРПЕВШЕМУ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВАМ, СВЯЗАННЫМ С НИМ

- 4.1. Вступительные положения..... 186
- 4.2. Психическое отношение субъекта преступления к потерпевшему 190
- 4.3. Психическое отношение субъекта преступления к обстоятельствам, связанным с потерпевшим, взаимодействующим с общественно опасным деянием.... 196

4.4. Психическое отношение субъекта преступления к обстоятельствам, связанным с потерпевшим, которые влияют на развитие причинной связи и обуславливают наступление общественно опасных последствий	197
ВЫВОДЫ	203

Contents

Foreword.....	14
From the Author.....	18

CHAPTER 1

VICTIM OF CRIME IN CRIMINAL LAW: CONCEPT AND TYPES

1.1. Problem of Victim of Crime in Criminal Law: historical background.....	27
1.2. Criminal Law Concept of the Victim of Crime	35
1.2.1. Definition of the Victim of Crime in Criminal Law... ..	35
1.2.2. Correlation of the “Victim of Crime” with the Concepts of “Victim as a Subject of Criminal Procedure” and “Victim of Crime in the Wide Sense”.....	60
1.3. Types of Victims of Crimes.....	69
1.3.1. Introduction.....	69
1.3.2. Division of the Victims of Crimes into Types according to the Social Feature	73
1.3.3. Division of the Victims of Crimes into Types according to the Damnification Feature and Crime Feature	86

CHAPTER 2

VICTIM OF CRIME IN A SYSTEM OF CRIMES CHARACTERISTICS

2.1. Victim of Crime as a Crime Characteristic	90
2.2. Victim of Crime as a Characteristic of the Object of Crime.....	110

CHAPTER 3

**CIRCUMSTANCES CONNECTED WITH A VICTIM
OF CRIME AND THEIR INTERACTION AMONG
CHARACTERISTICS OF THE OBJECTIVE PART
OF A CRIME**

3.1. Description of the Circumstances, Connected with a Victim of Crime.....	131
3.2. Circumstances, Connected with a Victim of Crime, Interacting with Socially Dangerous Act	136
3.2.1. Victim of Crime Conduct, Interacting with Socially Dangerous Act	136
3.2.2. Victim of Crime Condition, Interacting with Socially Dangerous Act	165
3.3. Circumstances, Connected with a Victim of Crime, Influencing Causality Evolution and Determining the Beginning of Socially Dangerous Results	170

CHAPTER 4

**MENTAL ATTITUDE OF A SUBJECT OF CRIME
TOWARD THE VICTIM OF CRIME AND CONNECTED
CIRCUMSTANCES**

4.1. Introduction.....	186
4.2. Mental Attitude of a Subject of Crime toward the Victim of Crime.....	190
4.3. Mental Attitude of a Subject of Crime toward the Circumstances, Connected with a Victim of Crime, and Interacting with a Socially Dangerous Act	196

Contents

4.4. Mental Attitude of a Subject of Crime toward the Circumstances, Connected with a Victim of Crime, which Influence the Development of Causality and Determine the Beginning of Socially Dangerous Results	197
Summary	203

Передмова

«Все нове – добре забуте старе» – це прислів'я, як жодне інше, підходить для характеристики проблеми потерпілого від злочину в науці кримінального права. Вона була поставлена ще на зорі становлення цієї галузі знань (Ч. Беккарія), підтримувалася та розвивалася представниками класичної школи ХІХ сторіччя (А. Фейєрбах, В. Спасович, О. Лохвицький, М. Таганцев). На жаль, за радянських часів кримінально-правові дослідження у відповідному напрямку практично не проводилися. Проблема потерпілого перейшла в русло науки кримінального процесу та з 70-х років ХХ сторіччя — кримінології. Політичні події 90-х років змістили акценти стосовно загальнолюдських цінностей, у голову кута були поставлені права та свободи людини, інтереси громадянина. Невипадково Конституція України, прийнята у 1996 р., у ст. 3 проголосила: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Особливого значення також набули конституційні права визнаних суспільством соціальних груп. Так, у ст. 35 Конституції проголошено: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність», а в ст. 36 – «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів».

Орієнтуючись на ці та інші, не менш важливі для суспільства, конституційні засади, реформувалися галузі українського законодавства, зокрема, й кримінальне. З 1993 по 2001 р. тривала робота з підготовки нового Кримінального кодексу України (далі — КК). Необхідність його розробки була обумовлена тим, що правова демократична держава не може нормально

розвиватися без законодавчої бази, яка належним чином охоронювала б суспільні відносини, а також захищала права та законні інтереси безпосередніх учасників соціуму. При підготовці проекту все чіткіше проступала проблема потерпілого від злочину.

Перш за все, увагу розробників привернуло те, що діяння, передбачені в КК, умовно можна згрупувати залежно від виду суб'єкта, якому злочином заподіюється шкода. У зв'язку з цим всі розділи Особливої частини Кримінального кодексу послідовно були об'єднані у три основні блоки. Перший блок включав розділи, в яких йдеться про охорону прав, свобод та інтересів людини, а саме злочини проти життя та здоров'я, проти волі, честі та гідності особи, проти статевої свободи та статевої недоторканності та інші. Другий блок – це злочини проти груп осіб та суспільства в цілому, а саме: проти власності, у сфері господарської діяльності, проти довілля, проти громадської безпеки та інші. Третій блок – це злочини проти держави у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, у сфері службової діяльності, проти правосуддя, проти встановлення порядку несення військової служби (військові злочини) тощо.

Проблема встановлення кола суб'єктів, яким злочином заподіюється чи може бути заподіяна шкода, постала й при визначенні у КК України малозначного діяння. Законодавче рішення було таким: шкода може заподіюватися фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 1 ст. 11 КК). Разом з тим, залишилося питання щодо повноти охоплення цим визначенням всього суб'єктного складу осіб, проти яких вчиняються посягання.

Далі, при розробці КК особлива увага була також приділена пошуку засобів вирішення кримінально-правових конфліктів, не пов'язаних з кримінальною відповідальністю. На це розробників спрямовували й міжнародно-правові акти, зокрема, Де-

кларація основних принципів для жертв злочинів та зловживань владою, що була прийнята 29 листопада 1985 р. Генеральною Асамблеєю ООН, Резолюція ЕКОСОП ООН № 1999/26 від 28 липня 1999 р. про розвиток та імплементацію основ медіації та відновлювального правосуддя у кримінальне правосуддя, Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28 червня 1985 р. щодо ролі потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу, Рекомендація № R (99) 19 від 15 вересня 1999 р. щодо медіації у кримінальних справах. Згідно з цим у КК було закріплено підстави та умови звільнення особи від кримінальної відповідності у зв'язку з примиренням з потерпілим.

Нарешті, питання визначення кримінально-правового поняття потерпілого від злочину постало при підготовці розділу щодо відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності. Відомо, що більшість з цих злочинів заподіюють шкоду чи створюють загрозу заподіяння юридичним особам. Разом з тим, ст. 49 КПК чітко закріплювала, що потерпілим може визнаватися лише громадянин. Отже, виникли питання щодо обсягу кримінально-правового поняття потерпілого та його співвідношення з поняттям потерпілого, що міститься у кримінально-процесуальному законі.

Все це обумовило необхідність комплексного дослідження проблеми потерпілого від злочину в кримінальному праві. Ще з початку XIX сторіччя одним з найефективніших методів проведення наукових досліджень є дисертаційна робота. В ній добре сполучається наукова необхідність та особистий інтерес дисертанта отримати науковий ступінь. Вивченням проблеми потерпілого від злочину в кримінальному праві зайнявся аспірант нещодавно відкритої в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України аспірантури М. В. Сенаторов. За результатами роботи у 2004 р. ним була підготовлена кандидатська дисертація, захищена роком пізніше.

Робота над дисертацією була складною, адже авторові довелося торкнутися фундаментальних для науки кримінального права проблем: об'єкта і предмета злочину, причинного зв'язку, кримінально-правового значення згоди «потерпілого», особливих обставин на боці потерпілого, суб'єктивного ставлення в провину та багатьох інших. Слід зазначити, що М. В. Сенаторовим були запропоновані в певних випадках дещо сміливі рішення: надане широке поняття потерпілого від злочину, яким охоплюються не лише фізичні, але й юридичні особи та інші соціальні групи, серед яких навіть держава та суспільство; однозначно визначене місце потерпілого в системі ознак складу злочину, зокрема, серед ознак, що характеризують об'єкт злочину; зроблена спроба надати комплексну характеристику обставинам, пов'язаним з потерпілим; визначена їх взаємодія з ознаками об'єктивної сторони складу злочину; розглянуті питання згоди потерпілого та впливу «особливих» обставин на боці потерпілого на розвиток причинного зв'язку тощо. З деякими із суджень М. В. Сенаторова мені було важко погодитися¹, розгляд же окремих питань я рекомендував залишити поки що поза дослідженням, однак, у цілому праця вдалася. Сьогодні на базі цієї дисертації підготовлена монографія, яка й пропонується читачеві. Вважаю, вона є корисною для науки та сприятиме подальшому розв'язанню кримінально-правових та інших проблем, пов'язаних із захистом прав та законних інтересів осіб, що потерпіли від злочину.

В. І. Борисов, доктор юридичних наук,
професор, академік Академії
правових наук України

---

¹ Наприклад, з визначенням суспільства потерпілим від злочину, оскільки такий висновок вступає у протиріччя із поняттям злочину, що наведено в ст. 11 КК, матеріальною ознакою якого є суспільна небезпечність. Разом із тим, М.В. Сенаторов навів достатньо обґрунтувань на користь своєї позиції, з якими необхідно рахуватися, поважати намагання науковця вирішувати складне теоретичне питання самостійно.

Від автора

Гуманізація права, пошук альтернативних кримінальній відповідальності заходів впливу на осіб, які вчили злочини, розвиток рухів проти насильства в сім'ї, дискримінації етнічних та інших меншин обумовили виникнення у середині ХХ століття нової галузі знань, яка сконцентрувала увагу на жертвах соціально негативних проявів і згодом отримала назву «віктимологія» (Г. Гентіг, Ф. Верхам, М. Вольфган, Б. Мендельсон)¹. Значні досягнення цієї науки (І. Драпкін, Р. Еліас, Н. Крісті, Е. Фаттах, М. Фрей, Г. Шнейдер та ін.) сприяли модернізації законодавства у сфері прав потерпілого багатьох країн світу². Так, у 60–70-х роках у Новій Зеландії, Великій Британії, Канаді, США, Німеччині та Франції були прийняті закони, в яких встановлювалися права потерпілих на державну компенсацію заподіяної злочином шкоди, примирення потерпілого з винним, професійну допомогу потерпілому. Згодом суттєвого удосконалення зазнали механізми реалізації прав потерпілого на отримання інформації щодо кримінального переслідування винного, захист приватного життя, безпеку під час відправлення правосуддя та ін.

У 80-х роках за сприяння Всесвітньої асоціації віктимологів (*World Society of Victimology, WSV*) проблема розвитку прав потерпілих від злочинів була винесена на міжнародну арену³. 29 листопада 1985 р. Резолюцією № 40/34 Генеральної Асамблеї ООН була затверджена Декларація основних принципів для жертв злочинів та зловживань владою, яку нерідко називають «Білем про права жертв злочинів»⁴. Важливі документи підго-

¹ Франк Л.В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С 27–37; Fattah E. Victimology: Past, Present and Future // Criminologie. – 2000. – № 1 (33). – P. 22–25;

² Wallace H. Victimology: Legal, Psychological, and Social Perspectives. – Fresno: Allyn and Bacon, 1998. – P. 1–18.

³ Handbook on Justice for Victims. On the use and application of the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power – New York: UNODCCP, 1999. – P. 2.

⁴ Fattah E. Victimology: Past, Present and Future. – P. 32.

товлені в межах Економічної та Соціальної Ради ООН, зокрема: Резолюція № 1999/26 від 28 липня 1999 р. про розвиток та імплементацію основ медіації та відновлювального правосуддя у кримінальне правосуддя (*Resolution № 1999/26 Development and implementation of mediation and restorative justice measures in criminal justice*)¹, Резолюція № 2002/12 від 24 червня 2002 р. про основні принципи використання програм відновлювального правосуддя в кримінальних справах (*Resolution № 2002/12 Basic principles on the use of restorative justice programmes in criminal matters*), Резолюція № 2005/20 від 22 липня 2005 р. про керівні начала правосуддя у справах з залученням дітей, які є жертвами та свідками злочинів (*Resolution № 2005/20 Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime*).

24 листопада 1983 р. Радою Європи прийнята Конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р. Важливі документи розроблені й Комітетом Міністрів Ради Європи, серед них: Рекомендація № R (85) 11 від 28 червня 1985 р. щодо ролі потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу (*Recommendation № R (85) 11 on the position of the victim in the framework of criminal law and procedure*), Рекомендація № R (87) 21 від 17 вересня 1987 р. щодо допомоги жертвам та запобігання віктимізації (*Recommendation № R (87) 21 on Assistance to victims and the prevention of victimisation*), Рекомендація № R (99) 19 від 15 вересня 1999 р. щодо медіації у кримінальних справах (*Recommendation № R (99) 19 concerning mediation in penal matters*), Керівні принципи захисту жертв терористичних актів від 2 березня 2005 р. (*Guidelines on the Protection of Victim of Terrorist Acts*) та ін.

---

¹ Тут і далі у дужках наводяться оригінальні назви тих документів, що не мають офіційного перекладу українською мовою.

Зазначені міжнародно-правові акти суттєво вплинули на правотворчість на внутрішньодержавних та регіональних рівнях. Завдяки їм змін та доповнень зазнало законодавство понад двадцяти країн. З метою уніфікації правової бази держав-учасниць Європейського Союзу та приведення її у відповідність до зазначених вище документів, Радою Європейського Союзу прийнято більше десяти нормативно-правових актів, ключове місце серед яких посідають: Рамкове рішення від 15 березня 2001 р. про положення жертви в кримінальному процесі (*Council Framework Decision of 15 March 2001 on the standing of victims in criminal proceeding*) та Директива від 29 квітня 2004 р. щодо компенсації жертвам злочинів (*Council Directive of 29 April 2004 relating to compensation to crime victims*).

Незважаючи на значні наукові здобутки вітчизняних науковців у сфері розвитку та захисту прав потерпілих від злочинів, що були отримані у минулому сторіччі (Л. Я. Таубер, С. А. Альперт та ін.)¹ в Україні тривалий час зазначеній проблемі не приділялося достатньо уваги. Зміни відбулися лише в останні роки (О. П. Кучинська, Ю. О. Гурджі, В. О. Туляков, Т. Л. Сироїд та ін.)²

Позитивні кроки зроблені й на рівні державної влади: оновлено кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільне та інше законодавство; розроблено декілька концептуальних підзакон-

---

¹ Таубер Л. Я. Жалоба потерпевшего при преступлениях неофициальных. – Х.: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1909. – 403 с.; Альперт С. А. Потерпевший в советском уголовном процессе: Дис... канд. юрид. наук. – Х., 1951. – 288 с.

² Кучинська О. П. Реалізація прав потерпілого в кримінальному процесі України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 – К., 1996. – 152 с.; Гурджі Ю. О. Проблеми формування і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого на досудових стадіях: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 – Одеса, 1999. – 276 с.; Сироїд Т. Л. Захист жертв злочинів у міжнародному праві: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. – Х., 2000. – 162 с.; Туляков В. А. Учение о жертве преступления: социальные и правовые основы: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – Одесса, 2001. – 484 с.

них нормативних актів. Так, у Кримінальний кодекс України введена норма про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, згідно з якою особа, котра вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду (ст. 46 КК). З метою реалізації цих положень та удосконалення процесуальних прав потерпілого внесена низка змін та доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України, зокрема, Закони України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. та від 12 липня 2001 р. Деякі з прав потерпілого від злочину передбачені й у новому цивільному законодавстві: ім'я потерпілого від правопорушення може бути обнародоване лише за його згодою (п. 5 ст. 296 ЦК); майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (п. 1 ст. 1177 ЦК); шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому або особам, визначеним статтею 1200 цього Кодексу, державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (п. 1 ст. 1207 ЦК). 28 грудня 2004 р. Указом Президента України № 1560/2004 схвалена «Концепція забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів», а 20 квітня 2005 р. прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України № 110-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, на 2005–2006 роки».

На особливу увагу заслуговує законопроектна робота. На шляху суттєвого перетворення перебуває інститут потерпілого

як суб'єкта кримінального процесу. Так, у проекті Кримінально-процесуального кодексу України, зареєстрованому у Верховній Раді України за № 3456-д від 18 листопада 2005 р., цьому суб'єкту присвячена самостійна глава, в якій як потерпілі розглядаються не лише фізичні але й юридичні особи (ст. 56 проекту), суттєво розширені процесуальні права потерпілих (ст. 57). У проекті також удосконалені процедура примирення потерпілого з винним (статті 179, 476), механізм забезпечення його безпеки під час досудового та судового слідства та інше¹. На розвиток права потерпілого на відшкодування державою шкоди спрямовані законопроекти «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину» та «Про компенсацію шкоди жертвам злочинів»².

Разом з тим, ефективне проведення реформи у сфері захисту прав потерпілих від злочинів неможливе без створення надійної наукової бази, без розв'язання загальних віктимологічних проблем, серед яких на перший план виступає поняття потерпілого від злочину. Воно використовується різними науками кримінально-правового циклу, кожна з яких вкладає в нього свій зміст. В їх ієрархії визначальне місце належить саме кримінальному праву, категоріальний апарат якого повинен певним чином відбиватися при формуванні понять в інших науках. Так, стосовно визначення способу вчинення злочину в науках кримінально-правового циклу М. Панов слушно зауважує: «...спосіб вивчається багатьма науками, що досліджують різні аспекти проблеми боротьби зі злочинністю: кримінальним правом, кримінологією, кримінальним процесом, криміналістикою. Визначальне значення серед

---

¹ За матеріалами офіційної інтернет-сторінки Верховної Ради України станом на 1 лютого 2006 р.: <http://www.rada.gov.ua>

² Детальніше див.: *Сенаторов М.* Права потерпілого від злочину: міжнародні стандарти та вітчизняний шлях // *Право України.* – 2006. – № 5. – С. 130–133.

цих наук має наука кримінального права. Вона є базовою, фундаментальною наукою щодо інших наук кримінального циклу, які в цьому випадку виступають як прикладні науки. Отже, науки кримінального циклу перебувають між собою у відношенні не тільки координації, але й субординації, причому в цьому їх співвідношенні прикладні науки у значній мірі підлеглі науці кримінального права. Це, зокрема, означає, що поняття, розроблювальні в кримінальному праві, акумулюються кримінологією, кримінальним процесом, криміналістикою, асимілюються ними. Поняття кримінального права виступають щодо понять інших суміжних наук як базисні, з яких і повинні виходити ці науки при розробці питань, що впливають із предмета їхнього дослідження. Тому всі науки, що вивчають спосіб вчинення злочину, повинні виходити з одного, загального для всіх них поняття способу, яке розроблюється наукою кримінального права»¹. Отже, орієнтуючись на систему співвідношення наук кримінально-правового циклу, можна зробити висновок, що визначення загального віктимологічного поняття потерпілого від злочину є питанням, що охоплюється сферою науки кримінального права.

Крім того, кримінально-правовий напрямок віктимології має й низьку спеціальних завдань. Так, у КК неодноразово вказується на потерпілого. Термін «потерпілий» вжито у п'ятдесяти одній статті, у ста сорока семи статтях вказано на види потерпілих: громадянин України (ст. 8 КК), малолітній (ст. 67 КК), професійна спілка, політична партія, громадська організація (ст. 170 КК), той, хто займається господарською діяльністю (ст. 206 КК), національна, расова або релігійна група (ст. 442 КК), Україна або союзні з нею держави (ст. 431 КК) та ін. У кримінальному законі також йдеться про обставини, пов'язані з потерпілим, зокрема,

¹ *Панов Н.И.* Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982. – С. 5–6.

про такі види поведінки потерпілого, як неправомірні чи аморальні дії (ст. 66 КК), або про такі його стани, як безпорадність (ст. 152 КК), матеріальна або службова залежність від винувато-го (ч.2 ст. 120 КК) тощо. Таким чином, виникає необхідність встановити значення потерпілого для встановлення соціальної сутності злочину, з'ясування характеру та ступеня його суспільної небезпечності, криміналізації та декриміналізації діянь, диференціації кримінальної відповідальності, відмежування злочинів, побудови загального вчення про склад злочину, кваліфікації злочинів, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання.

Разом з тим, при всій очевидній теоретичній і практичній значущості проблеми потерпілого від злочину в кримінальному праві її комплексного дослідження на монографічному рівні в Україні ще не проводилось. Ті ж праці, що мали місце в дореволюційні та радянські часи, в сучасних школах кримінального права Російської Федерації та інших країн, з одного боку, не відповідають повною мірою реаліям кримінального права України, а з іншого – мають фрагментарний та багато в чому дискусійний характер. Все це обумовило актуальність зазначеної проблеми та необхідність її дослідження.

Оснoву цієї монографії становить дисертація «Потерпілий від злочину в кримінальному праві», яка була захищена автором 5 травня 2005 р. в спеціалізованій вченій раді Д 64.086.01 в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право.

У розділі I монографії наводиться історичний нарис досліджуваної проблеми; визначається поняття потерпілого від злочину як суб'єкта (фізична чи юридична особа, держава, інше

соціальне утворення або суспільство в цілому), блага, праву чи інтересу якого, що перебуває під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої; встановлюється співвідношення поняття «потерпілий від злочину» із поняттями «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «жертва злочину»; проводиться поділ потерпілих від злочинів на види.

У розділі 2 потерпілий характеризується як ознака складу злочину; проводиться його відмежування від предмета злочину; досліджуються основні визначення об'єкта злочину, які об'єднані у вісім теорій: кримінального закону як об'єкта злочину, правового обов'язку, суб'єктивного права, нормативну, правоохоронюваного інтересу, правового блага, суспільних відносин та антропологічну теорію об'єкта злочину; описується потерпілий як ознака, що характеризує об'єкт злочину.

У розділі 3 досліджуються обставини, пов'язані з потерпілим, та їх взаємодія з ознаками об'єктивної сторони складу злочину; розглядаються питання кримінально-правового значення згоди «потерпілого» та проблема обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку.

Розділ 4 присвячений проблемі психічного ставлення суб'єкта злочину до потерпілого та обставин, пов'язаних з ним.

Автор усвідомлює, що багато проблем потерпілого від злочину, які становлять предмет суміжних галузей знань (кримінального процесу, кримінології, криміналістики та інших), залишилися за межами цієї праці. До неї не увійшов й розгляд кримінально-правових питань звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та індивідуалізації кримінальної відповідальності з урахуванням позиції потерпілого, адже такі питання потребують окремого дослідження на монографічному рівні. Робота не мала за мету

повне вичерпання проблеми потерпілого від злочину в кримінальному праві та її остаточне розв'язання.

Автор щиро вдячний доктору юридичних наук, професору, академіку Академії правових наук В. І. Борисову за допомогу у виборі наукового шляху та цінні поради при подорожі ним; доктору юридичних наук, професору Н. М. Яриш та кандидату юридичних наук, професору П. П. Андрушко за зауваження та побажання, надані при рецензуванні праці; а також колективу Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, його директору доктору юридичних наук, професору, академіку Академії правових наук України Ю. В. Бауліну за створення творчої атмосфери та всіляке сприяння роботі над дисертацією та монографією.

РОЗДІЛ 1

ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

1.1. Історія проблеми потерпілого в кримінальному праві

Проблема потерпілого від злочину в кримінальному праві має глибокі історичні корені, які уходять в часи становлення цієї галузі знання. На деякі аспекти проблеми звертав увагу ще Ч. Беккарія у праці «Про злочини та покарання»¹. Усвідомлюючи значущість потерпілого для з'ясування суті злочинів, саме його ознаку Ч. Беккарія поклав в основу класифікації злочинів, в якій на перше місце поставив злочини, що заподіюють шкоду суспільству або тому, хто його уособлює, а на друге – злочини проти людини². Згодом ця класифікація знайшла відображення у французькому кримінальному законодавстві³.

Величезний внесок у дослідження проблеми потерпілого зробили представники класичної школи кримінального права. Виходячи з філософської доктрини про повну незалежність акту волі від будь-яких факторів, вони розглядали злочинність не як соціальне, а як суто юридичне явище, не пов'язане з існуючими в суспільстві відносинами. Саме з формальних позицій до визначень кримінально караного діяння представники класичної школи кримінального права підійшли до досліджень питань потерпілого від злочину. Так, А. Фейєрбах розглядав потерпілого як обов'язкову ознаку будь якого злочину: «Кожне діяння,

¹ Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях. – М.: Стелс, 1995. – С. 89.

² Там само. – С. 91–95.

³ Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Юридическая литература, 1960. – С. 34.

яке визначається як злочин, містить у собі: по-перше, зовнішню ознаку; по-друге, відсутність правомірної підстави, яка б могла спонукати людину до такого діяння; по-третє, особу як предмет (*object*) порушеного права, бо злочин може бути вчинений тільки проти особи, яка перебуває під захистом Уряду, котрий вважає кримінальний закон порушеним»¹. В. Спасович в одному з перших російських підручників з кримінального права, розглядав потерпілого як предмет (об'єкт) злочину². Особливу увагу питанням потерпілого приділив О. Лохвицький. У главі Х «Обстановка злочину» підручника з кримінального права, характеризуючи потерпілого, він зазначав, що стосовно особи як об'єкта злочину нашому законодавству відомо багато сторін: вік, стать, стан розуму, фізичні вади, політичне становище, шлюбні та родинні стосунки. Виходячи з цього, О. Лохвицький проводив класифікацію тих потерпілих, які є ознаками складів злочинів³. Поняття потерпілого від злочину розробляв М. Таганцев⁴. Він також торкався питань згоди потерпілого на заподіяння шкоди⁵ та його примирення з винним⁶.

Антропологічна школа практично повністю відкинула формально-правові інститути кримінального права, зокрема, вчення про юридичний характер злочину, і всю увагу сконцентрувала на злочинцеві, його особистості. Антропологи так різко

---

¹ *Фейербах А.* Уголовное право: Учебник. – СПб: Медицинская типография, 1810. – С. 31–32.

² *Спасович В. Д.* Учебник уголовного права. – Вып.1. – СПб: Типография Иосафата Огризко, 1863. – Т. 1. – С. 91, 94.

³ *Лохвицкий А.* Курс русского уголовного права: Учебник. – 2-е испр. и доп. изд., сведенное с кассац. решен. – СПб: Скоропечатня Ю. О.Шрейера, 1871. – С. 200–214.

⁴ *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. Часть Общая. – Тула: Автограф, 2001. – Т.1. – С. 49; *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. Часть Общая. – Тула: Автограф, 2001. – Т.2. – С. 21.

⁵ *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. – Т.1. – С. 399–405.

⁶ Там само. – Т.2. – С.465–468.

розвернулися від злочинного діяння до його діяча, що практично повністю з поля зору іншого суб'єкта, який виникає у разі вчинення злочину, а саме потерпілого. Виняток з правила становлять лише деякі аспекти творчості Е. Феррі, який у праці «Кримінальна соціологія» питання потерпілого розглядав як частину проблеми покарання злочинця та відшкодування збитків, заподіяних злочином¹.

Значну увагу потерпілому від злочину приділили представники соціологічної школи кримінального права. Вони досліджували злочин як суто соціальне явище, як взаємодію між певними учасниками соціуму. Так, Ф. Ліст, характеризуючи цілі покарання, підкреслював, що здійснення покарання впливає не лише на все суспільство та самого злочинця, але й на потерпілого, надаючи йому задоволення від того, що спрямований проти нього протиправний напад не залишився без помсти². Ф. Ліст торкався питань кримінально-правового значення згоди потерпілого, заподіяння останнім шкоди собі, впливу особливостей організму потерпілого та його необачної поведінки на розвиток причинного зв'язку, скарги потерпілого, а також особливого виду покарання – штрафу на користь потерпілого³. Як об'єкт злочину розглядав потерпілого Д. Дріль⁴. Особливе місце кримінально-правовим питанням потерпілого відвів у науковій статті Г. Клейнфеллер (*Kleinfeller G. Die Anreizung des Töters durch den Angegriffen // Archiv für Strafrecht und Strafprozess. – 64 Band. – 3-4 Heft. – Berlin, 1917. – S. 193–253*). На прикладах умисного вбивства, тілесного ушкодження, статевого злочину, образи, шахрайства автор розглянув випадки

¹ *Ферри Э.* Уголовная социология: Исследование: Пер. с 5-го франц. изд. 1905 г. – М.: Типография В. М. Саблина, 1908. – С. 527.

² *Лист Ф.* Учебник уголовного права. Часть общая. Учебник (пер. Ф. Ельяшевича с 12-го перераб. изд.). – М.: Типография А. И. Мамонтова, 1903. – С. 70.

³ *Лист Ф.* Учебник уголовного права. – С. 164–165, 131, 211–217, 302–305.

⁴ *Дриль Д. А.* Уголовное право. Лекции, читанные на экономическом отделении СПб политехникума (рукопись). – СПб: Литография Трофимова, 1909. – С. 154–155.

впливу провокаційної поведінки потерпілого на виключення або пом'якшення відповідальності винного¹.

Новий рівень розробки проблема потерпілого отримала в межах неосоціологічного напрямку наук кримінального циклу. В 40-х роках ХХ ст. вийшла в світ стаття Г. фон Гентінга «Злочинець та його жертва», в якій автор зосередив увагу на поняттях: «злочинець-жертва», «потенційна жертва» та «специфічні відносини між злочинцем і жертвою», розглянув питання про природу прихильності деяких осіб ставати жертвами злочинів². Тоді ж на конференції в Будапешті з доповіддю «Нова галузь біо-психо-соціальної науки – віктимологія» («*Un horizon nouveau dans la science biopsychosociale: La victimologie*») виступив Б. Мендельсон, який запропонував всю сукупність існуючих поглядів, ідей та уявлень про жертву злочину позначити єдиним терміном «віктимологія», який у перекладі з латинської означає: наука про жертву. Подальший внесок у розвиток віктимології, зробили такі зарубіжні кримінологи, як Ф. Верхам, М. Вольфганг, І. Драпкін, Е. Фаттах, Г. Шнайдер, Г. Елленберг, М. Янг та інші³. Засновником радянської школи віктимології по праву вважається Л. Франк, який у 1966 р. опублікував проблемну статтю «Про вивчення особи та поведінки потерпілого (чи потрібна радянська віктимологія?)»⁴. Перу цього вченого належить велика кількість наукових робіт, серед яких такі відомі монографії, як «Віктимологія та віктимність. Про один новий напрямок

---

¹ Цит. за: Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – С. 15.

² Hentig H. The Criminal and His Victim // *Classics of Criminology* (Joseph E. Jacoby). – Illinois, 1994. – Р. 32–33.

³ Див.: Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – С. 33–38; Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 24.

⁴ Франк Л. В. Об изучении личности и поведения потерпевшего (нужна ли советская виктимология?) // *Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии. Сборник научных трудов.* – Душанбе, 1966. – С.131–157.

1.1. Історія проблеми потерпілого в кримінальному праві

у теорії та практики боротьби зі злочинністю»¹, «Потерпілі від злочинів і проблеми радянської віктимології»². За результатами багатолітніх досліджень Л. Франк підготував докторську дисертацію, однак передчасна смерть не дозволила захистити її.

Віктимологія незабаром набула комплексного характеру. В СРСР проблемами віктимології почали цікавитися не лише кримінологи (В. Коновалов, В. Мінська, В. Полубинський, В. Рибальська, Д. Рівман та багато інших), але й фахівці у галузі кримінального процесу (С. Альперт, В. Бож'єв, І. Гальперін, К. Гуценко, В. Дорохов, В. Дубрівний, М. Дьяченко, Л. Ільїна, О. Касимов, І. Катькало, Л. Кокорев, Г. Матевосян, І. Потеружа, О. Ратінов, Р. Рахунов, В. Савицький, Н. Сільчева, М. Строгович та ін.), криміналістики (Г. Муд'югін, Д. Турчин, Є. Центров, В. Шиканов та ін.) та інших сфер знань. У кримінальному процесі віктимологічні знання використовуються для встановлення даних, важливих для забезпечення дотримання передбаченого у процесуальному законі порядку розслідування, прийняття законних обґрунтованих рішень на досудових стадіях процесу та під час судового розгляду, а також захисту прав і законних інтересів учасників кримінального процесу³; у криміналістиці – для побудови слідчих версій, визначення тактики слідчих дій⁴;

---

¹ Франк Л. В. Виктимология и виктимность. Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью. – Душанбе, 1972. – 113 с.

² Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – 237 с.

³ Альперт С. А. Субъекты уголовного процесса. – Х., 1997. – С. 10; Дубрівний В. А. Потерпевший на предварительном следствии в советском уголовном процессе. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. – 100 с.; Савицкий В. М., Потеружа И. И. Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – 171 с.

⁴ Криминалистическая виктимология (вопросы теории и практики). Сб. науч. трудов. Иркут. гос. ун-та. им. А. А. Жданова. [Редкол. В. И. Шиканов (отв. ред.) и др.]. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 1980. – 160 с.; Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 160 с.

у кримінально-виконавчому праві – для вирішення питання зміни правового положення засудженого та його дострокового звільнення; у судовій психології – для встановлення мотивів злочинної поведінки, виявлення соціально-психологічних особливостей взаємодії злочинця та жертви; у судовій психіатрії – для виявлення патологічних особливостей потерпілих та злочинців, які проявилися в процесі їх взаємодії¹; в міжнародному праві – для розробки міжнародних стандартів захисту жертв злочинів на національних рівнях², а також при розгляді справ у міжнародних кримінальних судах³.

Віктимологічні питання привернули увагу й спеціалістів у галузі кримінального права. У 60-х роках попереднього сторіччя поняття потерпілого від злочину та його співвідношення з поняттям об'єкта злочину досліджував Б. Никифоров⁴. І. Карпець акцентував увагу на необхідності враховувати дозлочинну поведінку потерпілого при індивідуалізації покарання⁵. Вплив особливостей організму потерпілого на розвиток причинного зв'язку з'ясувала Т. Церетелі⁶, а поведінки потерпілого – В. Кудрявцев⁷. На сторінках журналу «Радянська юстиція» П. Дагель та Н. Кузнецова розглядали питання кримінально-правового значення так званої «вини потерпілого»⁸.

¹ *Метелица Ю. Л.* Судебно-психиатрическая экспертиза потерпевших. – М.: Юрид. лит., 1990. – 204 с.

² *Сироїд Т. Л.* Захист жертв злочинів у міжнародному праві. – 162 с.

³ *Kittichaisaree K.* International Criminal Law. – New York: Oxford University Press, 2001. – P. 299–304.

⁴ *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 49.

⁵ *Карпец И.* Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 34–37.

⁶ *Церетели Т. В.* Причинная связь в уголовном праве. – М.: Юридическая литература, 1963. – С. 229–237.

⁷ *Кудрявцев В. Н.* Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 224–227.

⁸ *Дагель П. С.* «Вина потерпевшего» в уголовном праве // Советская юстиция. – 1967. – № 6. – С. 10–11; *Кузнецова Н. Ф.* Уголовное значение «вини потерпевшего» // Советская юстиция. – 1967. – № 17. – С. 16–17.

1.1. Історія проблеми потерпілого в кримінальному праві

У 70-х роках з'являється ряд основоположних кримінально-правових праць з віктимології. До них, перш за все, належить наукова стаття П. Дагеля «Потерпілий від злочину в кримінальному праві», в якій розглядається кримінально-правове поняття потерпілого від злочину, проводиться його відмежування від процесуального поняття потерпілого, класифікуються ознаки, що характеризують потерпілого в складі злочину, встановлюється їх місце серед інших ознак складу та визначається характер їх відображення в суб'єктивній стороні злочину тощо¹. Поняття потерпілого від злочину, його відмежування від предмета злочину, зв'язок потерпілого з об'єктом та складом злочину докладно розглянув у докторській дисертації Є. Фролов². Тоді ж В. Мінська захистила кандидатську дисертацію за темою «Поведінка потерпілого в генезисі злочинів проти особи»³, результати якої знайшли подальший розвиток у праці «Віктимологічні фактори та механізм злочинної поведінки», підготовленої у співавторстві з Г. Чечелем⁴. На монографічному рівні питання згоди потерпілого досліджував А. Красиков⁵.

У 80–90-х роках ХХ ст. окремих віктимологічних питань кримінального права торкаються Ю. Афіногенов, М. Бажанов, Ю. Баулін, О. Бойко, Г. Борзенков, В. Борисов, С. Бородін, Л. Га-

---

¹ Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве // Потерпевший от преступления. Тематический сборник. – Владивосток, 1974. – С. 16–37.

² Фролов Е. А. Объект уголовно–правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1971. – С. 30–31.

³ Минская В. С. Поведение потерпевшего в генезисе преступлений против личности (криминологическое и уголовно-правовое исследование): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1972. – 29 с.

⁴ Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1988. – 151 с.

⁵ Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. – 120 с.

ухман, В. Глістін, М. Коржанський, О. Коробєєв, О. Лакєєв, Р. Міхєєв, Г. Новосьолов, В. Номоконов, П. Орлов, Ф. Побегайло, О. Попов, Ю. Пудовочкін, І. Ребане, А. Репецька, Л. Романова, О. Сахаров, О. Топільська, В. Тацій, Є. Фесенко, С. Філановський, Г. Чечель, М. Шаргородський, П. Яні, Н. Ярмиш та інші вчені.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ сторіч у Російській Федерації аспекти проблеми потерпілого від злочину в кримінальному праві висвітлюються у докторській дисертації Б. Сидорова¹ та у кандидатських дисертаціях В. Батюкової², О. Сумачової³, І. Фаргієвої⁴, Д. Булгакової⁵, І. Туктарової⁶, Г. Краснюк⁷, Е. Сидоренко⁸, С. Анощенкової⁹.

В Україні на кримінально-правових питаннях потерпілого акцентує увагу в докторській дисертації «Учение о жертве

---

¹ Сидоров Б. В. Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – Казань, 1998. – 336 с.

² Батюкова В. Е. Потерпевший в уголовном праве: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 1995. – 212 с.

³ Сумачев А. В. Пострадавший как субъект уголовного правоотношения: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Рязань, 1997. – 171 с.

⁴ Фаргиев И. А. Уголовно-правовое значение личности и поведения потерпевшего: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 1997. – 173 с.

⁵ Булгаков Д. Б. Потерпевший в уголовном праве и его криминологическая характеристика: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Ставрополь, 2000. – 152 с.

⁶ Туктарова И. Н. Уголовно-правовая охрана несовершеннолетних: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Саратов, 2000. – 23 с.

⁷ Краснюк Г. П. Ненасильственные сексуальные посягательства на лиц, не достигших четырнадцатилетнего возраста: Автореф... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. – Краснодар, 2000. – 23 с.

⁸ Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего как обстоятельство, влияющее на дифференциацию ответственности и индивидуализацию наказания субъекта преступления: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Ставрополь, 2002. – 25 с.

⁹ Анощенкова С. В. Учение о потерпевшем в российском уголовном праве: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Саратов, 2004. – 31 с.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

преступления: социально-правовые основы» В. Туляков (Одеса, 2001 р.)¹.

Не згасає інтерес до віктимологічних питань й на Заході. Над їх розв'язанням плідно працюють Я. Ван Дейк, Л. Манзанера, І. Мелап, Х. Міязава, Е. Ньюман, З. Сепарович та багато інших вчених. У центрі уваги залишається поняття жертви злочину, кримінально-правового значення її «вини», згоди на заподіяння шкоди, примирення з винним, відшкодування ним та державою шкоди, професійної допомоги жертвам, та ін. На одній з міжнародних конференцій з віктимології підкреслювалось: «Проблема жертви злочину посіла помітне місце в науках кримінального циклу. Ми говоримо про жертву в криминології та в кримінальній судовій політиці; ми говоримо про неї в кримінальному процесі та в матеріальному праві; ми говоримо про жертву на цьому та на іншому боці Атлантики»².

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

1.2.1. Визначення поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві. Загальна та Особлива частини КК містять значну кількість статей, в яких вказано на певні види потерпілих від злочинів (статті 8, 46, 67, 112, 170, 206, 431, 442 КК та ін.). Дослідження цих та інших нормативних приписів, а також положень теорії кримінального права та практики застосування кримінального законодавства дозволяють стверджувати, що з'ясування суті того чи іншого виду потерпі-

---

¹ *Туляков В. А.* Учение о жертве преступления: социальные и правовые основы. – 484 с.

² *Prittwitz C.* The Resurrection of the Victim in Penal Theory // Buffalo Criminal Law Review. Vol. 3:1. – 1999. – P. 111.

лого має значення для встановлення соціальної природи відповідного злочину; з'ясування його характеру та ступеня суспільної небезпечності; вирішення питань про криміналізацію чи декриміналізацію діяння, диференціацію кримінальної відповідальності; розмежування злочинів, їх кваліфікації; призначення покарання; а також для вирішення питань чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі та звільнення від кримінальної відповідальності.

Разом з тим, вивчення окремих потерпілих неможливе без встановлення загального поняття потерпілого від злочину, виявлення загальних закономірностей, необхідних для конструювання закону про кримінальну відповідальність. Тому це дослідження, насамперед, спрямоване на розробку такого поняття, на визначення його істотних ознак.

Законодавство про кримінальну відповідальність не розкриває поняття потерпілого від злочину. На думку багатьох дослідників, його визначення містить кримінально-процесуальний закон¹. Ще у ч. 1 ст. 24 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1958 р. передбачалось: «Потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода». Це визначення було сприйнято кримінально-процесуальним законодавством багатьох союзних республік. Воно знайшло своє відображення й у Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 р. (далі – КПК). Згідно з ч. 1 ст. 49 КПК «потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду». У частині 2 цієї статті встановлено: «Про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому особа, яка провадить дізнання, слідчий і суддя виносять постанову, а суд – ухвалу».

---

¹ *Минская В. С., Чечель Г. И.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 8; *Лесниевски-Костарева Т.А.* Словарь-справочник по уголовному праву. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – С. 266–267; та ін.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

Однак, з нашої точки зору, зазначена дефініція, можливо, досить повно і чітко характеризує потерпілого як суб'єкта кримінального процесу, але вона далека від потреб кримінального права і не підходить для визначення потерпілого від злочину. По-перше, при з'ясуванні того, чи є суб'єкт потерпілим від злочину, не має значення, чи був він визнаний потерпілим органом дізнання, слідчим, суддею або судом, головне – щоб йому злочином було заподіяно шкоду. По-друге, у зазначеній дефініції вузько окреслені різновиди соціальних суб'єктів, які можуть виступати потерпілими від злочинів. З неї випливає, що потерпілим є тільки громадянин (особа). Однак, як відомо, суспільно небезпечні діяння, передбачені у КК (наприклад, у ст. 170 КК), заподіюють шкоду не тільки фізичним особам, але й іншим соціальним суб'єктам (наприклад, юридичним особам), які теж можуть охоплюватися поняттям «потерпілий від злочину». По-третє, у ст. 49 КПК недостатньо чітко визначені межі шкоди, яка заподіюється потерпілому¹. Так, у частині 1 цієї статті йдеться про потерпілого як про особу, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. З одного боку, перелік різновидів шкоди необґрунтовано звужує поняття потерпілого від злочину, оскільки злочинні посягання спричиняють не тільки моральну, фізичну чи майнову шкоду, а й багато інших різновидів шкоди, зокрема, організаційну та політичну². Суб'єктів, які зазнають такої шкоди, теж можна визнавати потерпілими від злочину. З іншого боку, вказівка на різновиди шкоди сприяє

---

¹ Яни П. Законодательное определение потерпевшего от преступления // Российская юстиция. – 1995. – № 4. – С. 40.

² Курс уголовного права. Общая часть: Учебник для вузов / Под. ред. профессора Н.Ф. Кузнецовой и доцента И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т.1: Учение о преступлении. – С. 230; Уголовное право. Общая часть. /Отв. ред. Козаченко И. Я., Незнамова З. А. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 154–156; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2001. – С. 116.

необґрунтованому розширенню поняття потерпілого від злочину. Так, наслідками злочину є безліч негативних змін, які відбуваються у бутті та свідомості практично необмеженого кола суб'єктів соціуму. Наприклад, при зґвалтуванні певної шкоди зазнає зґвалтована особа, моральної, а в деяких випадках, матеріальної шкоди – її (його) чоловік (дружина), батьки та близькі цій особі люди. При буквальному тлумаченні ч. 1 ст. 49 КПК всіх вказаних суб'єктів слід розглядати як потерпілих від злочину. Однак такий підхід до визначення потерпілого від злочину не може використовуватися у кримінальному праві, адже він сприятиме безмірному розширенню меж кримінальної відповідальності.

З огляду на викладене можна зробити висновок, що поняття потерпілого від злочину потребує кримінально-правового дослідження.

Проблема поняття потерпілого від злочину вже давно існує в юридичній науці. Її торкалися при вивченні питань: згоди потерпілого¹, об'єкта злочину², впливу особи і поведінки потерпілого на кримінальну відповідальність³, порушення криміналь-

---

¹ *Kessler R.* Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung. – Berlin und Leipzig: J. Guttentag, 1884. – S. 43–53; *Красиков А.Н.* Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 36–68.

² *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 30–33, 48–50; *Фролов Е. А.* Объект уголовно–правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность – С. 30–31; *Новоселов Г. П.* Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – М.: НОРМА, 2001. – С. 65–66; *Фесенко Є. В.* Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. – К.: Атіка, 2004.

³ *Дагель П. С.* Потерпевший в советском уголовном праве. – С. 16–37; *Батюкова В. Е.* Потерпевший в уголовном праве – С. 13–41; *Фаргиев И. А.* Уголовно–правовое значение личности и поведения потерпевшего. – С. 27–42; *Сидоров Б. В.* Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность – С. 61–75; *Сидоренко Э. Л.* Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 12–34.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

ної справи¹, суб'єктів кримінального процесу², кримінологічної віктимології³ та інших⁴.

Гостра необхідність у визначенні цього поняття виникла ще у 70-х роках XIX ст. при підготовці в Німеччині проектів Загального кримінального уложення та Загального статуту кримінального судочинства. Привертає увагу висновок, якого дійшли автори зазначених проектів. Так, Р. Гнейст писав: «...Розробники визнали, що навіть при ретельнішій перевірці поняття «потерпілий» суперечить природі кримінального права і є юридично необмеженим»⁵ Подібну думку висловлював і відомий німецький теоретик кримінального права Ф. Ліст: «Поняття потерпілого – неясне поняття, яке веде до половинчастості та непослідовності. Питання про потерпілого можна ставити тільки щодо певних деліктів, які безпосередньо спрямовані проти

¹ Резон А. К. О потерпевшем по уставу уголовного судопроизводства // Юридическая летопись. – 1882. – № 12 – С. 362–393; Таубер Л. Я. Жалоба потерпевшего при преступлениях неофициальных. – С. 1–75.

² Божьев В. П. К вопросу о понятии потерпевшего в советском уголовном процессе // Ученые записки ВЮИОН. – М., 1962. – С. 152–180; Гошовський М. І., Кучинська О. П. Потерпілий у кримінальному процесі України. – К.: ЮрінкомІнтер, 1998. – С. 51 та ін.

³ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – С. 80–93; Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. – С. 33–41; Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 7–14; Туляков В. А. Учение о жертве преступления: социальные и правовые основы. – С. 140–154.

⁴ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 2. – С. 21; Рыбальская В. Я. Уголовно-правовое, уголовно-процессуальное и виктимологическое понятие потерпевшего // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1976. – № 3. – С. 121–127; Чечель Г. И. Понятие жертвы преступления (соотношение с уголовно-правовым и уголовно-процессуальным понятиями) // Актуальные вопросы борьбы с преступностью. Сб. науч. трудов. – Томск, 1984. – С. 107–113; Яни П. Законодательное определение потерпевшего от преступления – С. 40–41; Протченко Б. А. Потерпевший как субъект уголовных правоотношений // Советское государство и право. – 1989. – № 11. – С. 80; Сумачев А. В. Пострадавший как субъект уголовного правоотношения. – С. 7–25.

⁵ Gneist R. Vier Fragen zur deutschen Strafprozessordnung, mit einem Schlusswort über die Scheffengerichte. – Berlin: J. Springer, 1874. – S. 47.

правових благ окремих осіб, як-то, проти честі, гідності, волі здоров'я, життя і майна, однак, вже при вбивстві питання про потерпілого стає сумнівним. Ще більш спірним воно є при розгляді державних злочинів, а також злочинних діянь, спрямованих проти суспільства»¹.

Цим вченим опонував приват-доцент Харківського університету Л. Таубер. Він зазначав: «...Вважати, що це поняття не піддається визначенню, – все одно, що заперечувати його логічне існування»². «Поняття потерпілого слід визнати не неясним, а лише нез'ясованим; таким, що не суперечить природі кримінального права, а навпаки, – з необхідністю з неї випливає»³.

Слід погодитись із судженнями Л. Таубера. Їх справедливність неодноразово підтверджувалася науковими дослідженнями. Розкрити поняття потерпілого від злочину можливо. Однак це дійсно досить складне поняття, і тому в юридичній науці дотепер немає єдиної, загально визнаної його дефініції.

Так, Ребер у монографії, присвяченій питанням неофіційних злочинів («*Die Antragsdelicte des Deutschen Strafrechts*»), що вийшла у 1873 р., встановлював потерпілого, виходячи з уявлень про об'єкт злочину. З точки зору автора, об'єктом є певна річ, на яку посягнув злочин, а потерпілим є особа, що має відношення до цієї речі. При цьому вчений зазначав, що таке відношення буває не тільки приватноправовим, але і публічно-правовим, навіть моральним і релігійним; головне – щоб воно полягало в праві розпорядження річчю⁴. Близький метод визначення потерпілого від злочину використовував Кесслер. На його погляд,

---

¹ *Liszt F. Die Privatklage in Oesterreich // Gerichtssaal. – В. 29. – S. 189-192.*

² *Таубер Л. Я. Жалоба потерпевшого при преступлених неофициальных. – С. 5.*

³ Там само. – С. 74.

⁴ Там само. – С. 5–8.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

потерпілим є той суб'єкт, чий інтерес охоронявся відповідним кримінальним законом. Автор виразно вказував на зв'язок потерпілого з об'єктом посягання, яким, на його думку, є охоронюваний інтерес¹. Розвиваючи позицію Ребера і Кесслера, але розглядаючи об'єкт злочину не як річ або інтерес, а як суб'єктивне право, Л. Таубер стверджував, що потерпілими від злочину «є ті суб'єкти, яким належить порушене злочином суб'єктивне право»². М. Таганцев вважав, що потерпілим від злочинного діяння є, насамперед, власник того правоохоронюваного інтересу, якому безпосередньо зашкодив або який поставив у небезпеку злочинець³. У радянській літературі розглядуване питання досліджував Б. Никифоров, який визначав потерпілого як «...власника відповідних інтересів, забезпечених заборонаю або велінням кримінального закону»⁴. Його думку цілком підтримували М. Карпушин і В. Курляндський⁵. Дещо інакше потерпілого визначав Є. Фролов: «Потерпілий – це конкретний учасник суспільних відносин, носій різних соціальних можливостей, одна або декілька з яких виявилися порушеними внаслідок вчинення злочину»⁶. Як бачимо, зазначені автори по-різному встановлюють потерпілого від злочину, але всі вони одностайно визнають, що ним може бути будь-який вид соціального суб'єкта (окремих індивід, об'єднання людей, держава та ін.). Разом з цим, у середині ХХ ст. виникає та стає домінуючою

¹ Kessler R. Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung – S. 43–53.

² Таубер Л. Я. Жалоба потерпевшего при преступлениях неофициальных. – С. 71.

³ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 2. – С. 21.

⁴ Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 49.

⁵ Карпушин М. П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. – М.: Юридическая литература, 1974. – С. 74–76.

⁶ Фролов Е. А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 30.

думка про те, що потерпілим може бути лише окремих вид суб'єкта соціуму. Так, з точки зору А. Красикова, потерпілим є фізична особа, чий охоронюваний кримінальним законом блага (в інших частинах роботи – права, інтереси) були порушені або поставлені під загрозу порушення¹. Аналогічну позицію займає сучасний учений Б. Сидоров². На думку П. Яні, постраждалим є фізична особа, на чий блага – життя, здоров'я, честь і гідність, а також політичні, трудові, майнові та інші права та свободи було спрямоване злочинне посягання³. В. Мінська та Г. Чечель вважали, що потерпілий — це фізична або юридична особа, якій злочином безпосередньо заподіяні моральна, фізична або майнова шкода або створена реальна небезпека її заподіяння⁴. Їх позицію сьогодні розвиває В. Батюкова, яка розглядає потерпілого як фізичну або юридичну особу, чий права й охоронювані законом інтереси порушені або поставлені під загрозу у результаті вчинення злочину⁵. Такої ж думки дотримуються й інші дослідники⁶. І. Фаргієв вважає: «потерпілим може бути як фізична, так і нефізична особа, яка є суб'єктом відносин, охоронюваних кримінальним законом, якій заподіяна фізична, майнова, моральна, а також інша, передбачена кримінальним кодексом, шкода, що складає злочинні наслідки діяння, вчиненого винним»⁷.

---

¹ Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 51, 66.

² Сидоров Б. В. Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность. – С. 16, 67.

³ Яни П. Законодательное определение потерпевшего от преступления. – С. 40.

⁴ Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 10, 13–14.

⁵ Батюкова В. Е. Потерпевший в уголовном праве. – С. 34, 38.

⁶ Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. – С. 15.

⁷ Фаргиев И. А. Уголовно–правовое значение личности и поведения потерпевшего. – С. 42.

1.2. *Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві*

Дослідження зазначених дефініцій дозволяє не тільки простежити генезис поняття потерпілого від злочину, але і виділити основні компоненти цього поняття (його ознаки), розкрити їх зміст. Так, вважаємо, що потерпілого від злочину характеризують три істотні ознаки. Умовно позначимо їх як соціальна ознака (1), ознака заподіяної потерпілому шкоди (2) та ознака вчиненого щодо нього злочину (3).

Соціальна ознака. Потерпілий від злочину – це завжди соціальний суб'єкт, елемент соціуму, учасник соціальної дії, суспільних відносин. Ані сучасна наука кримінального права, ані чинне законодавство про кримінальну відповідальність не розглядають як потерпілих тварин, речі чи явища. Безумовно, що деякі злочини вчинюються шляхом впливу на вказані елементи дійсності (наприклад, злочини, передбачені статтями 194, 239, 241, 243, 299 КК), однак дослідження цих посягань показує, що потерпілими від них завжди стають певні соціальні суб'єкти, адже той вплив, що здійснюється на тварин, речі та явища, має кримінально-правове значення лише остільки, оскільки він порушує відносини між людьми (їх групами), оскільки ним заподіюється шкода учасникам суспільних відносин та соціуму.

Потерпілим від злочину може бути тільки суб'єкт, який існував у стані буття на момент вчинення злочину. Якщо говорити про індивіда – то це жива людина. Тут цікаво згадати, що в історії кримінального права був й інший підхід до вирішення цього питання. Померлий як жертва злочину розглядався у давньоримському праві, а також у німецькому та російському законодавстві XIX ст.¹ Характеризуючи Уложення про покарання 1845 р., О. Лохвицький зазначав: «...Закон знає щодо жертви два такі фазиси людського буття, у яких істота не складає людини ані в юридичному, ані у фізичному сенсі ... а саме: 1) ембріон; 2) померлий»².

---

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 397, 728.

² Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. – С. 202.

За даними М. Таганцева, властивостями потерпілих наділялися й тварини. «Особливо у народів Древнього світу, тварина нарівні з людиною визнавалася об'єктом злочину, адже в ній бачили предмет поклоніння або символ релігійних уявлень. Аналогічні явища, тобто змішання символу з зображуваною ним ідеєю, ми можемо знайти й у пізніших кодексах, у розділі про релігійні злочини. Втім, і в новітній час є спроби обґрунтувати необхідність кримінального покарання посягань на життя, здоров'я або тілесну недоторканність тварин, при тому, що ці посягання не торкаються інтересів окремих осіб або суспільства ... Брегенцер відповідно до цього погляду пропонує розмістити постанови про жорстоке поводження з тваринами безпосередньо за главою про тілесні ушкодження, а разом з тим розширити обсяг караних діянь цього роду, доходячи до відповідальності за не викликане необхідністю винищення комах і навіть шкідливих тварин ...»¹. «Треба, утім, сподіватися, – продовжує М. Таганцев, – що захист комарів, бліх, тарганів, мишей і т. ін. не швидко знайде законодавче визнання»².

Не можуть бути потерпілими від злочинів божество та релігія. «У кодексах XIX століття ми ще зустрічаємося зі злочинами проти божества, але пізніше навіть прихильники теологічного напрямку в праві, що ототожнюють галузь права і релігії, визнали, що божество стоїть поза сферою людських відносин, що воно недосяжне для злочинних посягань і не відчуває потреби в захисті земного правосуддя. Те ж стосується і посягань на віру; невиконання правил віри і обрядів віросповідання не може бути предметом судження суду світського, не компетентного в оцінці переконань і вимог совісті; примус до виконання вимог релігії каторгою, в'язницею або штрафом принижує насамперед релігію і веде не тільки до лицемірства, але і до невір'я. Кримінальні закони

---

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 728.

² Там само.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

можуть і повинні охороняти церкву як суспільство віруючих, охороняти її мирне, непорушне існування; закон може переслідувати за надання публічної неповаги до догматів і обрядів релігії, тому що цим порушуються інтереси та права осіб, може карати за порушення здійснення блага в церквах і молитовних будинках, за перешкоджання вільному відправленню богослужіння, за інші посягання на закони про віротерпимість; але у всіх цих випадках об'єктом буде не віра чи релігія, а окремий віруючий або церква як особлива форма спілкування громадян, визнана й охоронювана державою»¹.

Дискусійним у науці залишається питання про суб'єктний склад потерпілих від злочинів. На думку одних вчених, потерпілими можуть визнаватися лише фізичні особи (А. Красиков, П. Яні, Б. Сидоров та інші)²; інші автори вважають потерпілими фізичних та юридичних осіб (В. Мінська і Г. Чечель, В. Батюкова, Е. Сидоренко)³; треті – не обмежують коло соціальних суб'єктів, що можуть розглядатися як потерпілі від злочинів, і включають до нього будь-які види суб'єктів соціуму: фізичних, юридичних осіб, різноманітні соціальні об'єднання, державу та суспільство в цілому (Р. Кесслер, Л. Таубер, М. Таганцев, Б. Никифоров, Є. Фролов)⁴.

---

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т.1. – С. 396.

² Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 40; Яни П. Законодательное определение потерпевшего от преступления. – С. 41; Сидоров Б. В. Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность. – С. 68.

³ Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 9–10; Батюкова В. Е. Потерпевший в уголовном праве. – С. 34, 38; Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. – С. 15.

⁴ Kessler R. Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung. – С. 43–53; Таубер Л. Я. Жалоба потерпевшего при преступлениях неофициальных. – С. 71; Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 2. – С. 21; Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 49–50; Фролов Е. А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 30.

Фахівці у галузі кримінального права, що поділяють перший погляд, обґрунтовують свої судження посиленнями на кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство. Так, А. Красиков пише: «У кримінальному законодавстві термін «потерпілий» вживається тільки щодо фізичних осіб. У кримінально-процесуальному законодавстві це питання вирішується аналогічно. Якщо ж юридична особа зазнала збитку від злочину, то вона не є потерпілим, а визнається статтею 25 Основ кримінального судочинства цивільним позивачем і користується правами позивача»¹.

З цією думкою важко погодитися. Дійсно, у кримінально-процесуальному законі під потерпілим розуміється тільки фізична особа. Однак вже зазначалося, що більш уважний розгляд процесуальної дефініції потерпілого веде до висновку, що в ній законодавець прагне описати не потерпілого від злочину, а потерпілого як суб'єкта кримінального процесу (особливо в частині суб'єктного складу)². Можливо, цілі кримінального судочинства й обумовлюють визнання потерпілими як суб'єктами кримінального процесу тільки фізичних осіб, але з цього не можна робити висновок, що злочини заподіюють шкоду тільки цим суб'єктам і тільки вони можуть розглядатися як потерпілі від злочинів.

Ми згодні з думкою А. Красикова, що в кримінальному законодавстві термін «потерпілий» вживається тільки щодо фізичних осіб. Однак звернемо увагу на ті статті кримінального закону (Кримінальний кодекс України 2001 р., а також Кримінальний кодекс РРФСР 1960 р., який аналізував А. Красиков), в яких цей термін не використовується (наприклад, ст.112, ч. 2 ст.115, ст. 206 КК). Дослідження злочинів, описаних у цих стат-

---

¹ *Красиков А.Н.* Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 40.

² Детальніше про поняття «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та про його співвідношення з поняттям «потерпілий від злочину» див. далі.

1.2. *Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві*

тях, свідчить про те, що в них йдеться саме про потерпілих: державного чи громадського діяча, малолітню дитину, жінку, яка перебуває у стані вагітності, суб'єкта господарської діяльності та ін. Таким чином, слід йти до висновку, що зміст поняття «потерпілий від злочину» необхідно встановлювати не лише на підставі аналізу статей, в яких безпосередньо вжито термін «потерпілий», а й шляхом дослідження інших положень кримінального закону, а також природи відображених у цьому законі злочинів. Саме таке дослідження приводить до висновку, що суб'єктний склад потерпілих від злочину набагато ширший, ніж його визначають А. Красиков і прихильники його точки зору.

Розглянемо другу думку про суб'єктний склад потерпілих. Так, В. Мінська і Г. Чечель стверджують: «...Насправді деякі види шкоди можуть бути заподіяні злочином не тільки фізичним, але і юридичним особам – організаціям, установам, підприємствам, тобто колективам трудящих. З погляду матеріального кримінального права вони також є потерпілими від злочину»¹.

Однак, на наш погляд, і ця думка не відображає дійсне становище потерпілих від злочинів. Відомо, що деякі злочини заподіюють шкоду не лише юридичним особам, але й іншим видам соціальних суб'єктів. Так, Кримінальний кодекс України 2001 р. (аналогічно, Кримінальний кодекс РРФСР 1960 р., на приписи якого посилаються В. Мінська та Г. Чечель) містить низку статей, в яких передбачена відповідальність за злочини, що посягають на цінності таких соціальних утворень, як сім'я, населення, держава та суспільство. Якщо не розглядати таких суб'єктів як потерпілих, то виникає питання – ким же вони є, адже їм також, як фізичним і юридичним особам, злочин заподіює шкоду?

Звідси можна зробити висновок, що найбільш обґрунтованою є думка тих учених, які не обмежують суб'єктний склад

---

¹ *Минская В. С., Чечель Г. И.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 9–10.

потерпілих від злочинів. Так, Р. Кесслер відмічав, що потерпілими можуть бути фізичні та юридичні особи, держава, а також невизначене коло осіб, публіка¹. Л. Таубер відносив до потерпілих окремих людей, їх організовані спільноти або невизначене коло індивідів². На думку М. Таганцева, потерпілим від злочинного діяння є одинична особа, сукупність осіб, яка складає або не складає юридичну особу, включаючи сюди й саму державу як різноманітний утримувач прав і володар інтересів³. Б. Никифоров вважав потерпілими такі соціальні утворення, як держава, державні установи та об'єднання осіб⁴. Є. Фролов визначав потерпілих через категорію учасників суспільних відносин, до яких відносив окремих людей, ті чи інші об'єднання людей, їх колективи, різноманітні соціальні спільноти («організації», «державу», «суспільство»)⁵.

Аналіз положень чинного кримінального законодавства дозволяє виділити такі види соціальних суб'єктів, які можуть виступати потерпілими від злочинів: фізичні особи (1), юридичні особи (2), держава (3), інші соціальні утворення (4), суспільство в цілому (5)⁶.

---

¹ *Kessler R.* Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung. – С. 43–53.

² *Таубер Л. Я.* Жалоба потерпевшего при преступлении неофициальных. – С. 71.

³ *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. – Т. 2. – С. 21.

⁴ *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 49–50.

⁵ *Фролов Е. А.* Объект уголовно–правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 13, 30.

⁶ *Сенаторов Н. В.* Потерпевший в системе элементов состава преступления // Пять лет действия УК РФ: итоги и перспективы. Материалы II международной научно–практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова 30–31 мая 2002 г. – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 235–236; *Сенаторов М. В.* Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1 (32). – С. 202–210.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

Широкий підхід до визначення суб'єктного складу потерпілих продовжує знаходити своїх прибічників. Так, Є. Фесенко вважає, що до потерпілих можуть належати як окремі індивіди, так і група осіб, юридичні особи, суспільні об'єднання, держава (в тому числі й іноземна) та її структури тощо¹. Змінила свою думку С. В. Анощенкова, яка раніш розглядала як потерпілих лише фізичних та юридичних осіб: «Як потерпілих від злочину слід розуміти фізичних осіб, чії права, свободи та законні інтереси були порушені злочином, а також юридичних осіб, інтереси яких були порушені злочином»². Цю ж позицію авторка відстоювала при захисті кандидатської дисертації: «...потерпілим від злочину є фізична особа незалежно від її індивідуально-правових ознак, або юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, обсягу правоздатності та виду діяльності. У роботі порушена проблема про визнання потерпілим суспільства й держави. На думку авторки, не можна визнати потерпілим суб'єкта, що, здійснюючи публічну владу, здатний самостійно поновити порушені права, притягнути винного до кримінальної відповідальності, призначити йому покарання, забезпечити його відбування, або звільнити від кримінальної відповідальності або покарання; потерпілий – це фізична або юридична особа, права якої порушені шляхом заподіяння шкоди або погрози її заподіяння...»³. Разом з тим, в нещодавно опублікованій монографії С. В. Анощенкова обґрунтовує позицію щодо широкого визначення суб'єктного складу потерпілих: «Злочини заподію-

¹ Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. – К., 2004 – С. 11.

² Анощенкова С. В. Уголовно-правовое понятие потерпевшего: вопросы становления // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники. Материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М.В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. / [Редкол.: ... Комиссаров В. С. (отв. ред.) и др.]. – М.: ЛексЭст, 2004. – С. 76.

³ Анощенкова С. В. Учение о потерпевшем в российском уголовном праве. – С. 18.

ють шкоду суб'єктам-правовласникам, яким можуть бути фізичні та юридичні особи, організації без утворення юридичної особи, суспільство в цілому, держава, його суб'єкти, муніципальні утворення, а також людство (у випадку вчинення злочинів, передбачених розділом 34 КК РФ). Кримінальний закон після вчинення злочину спрямований на реалізацію відносин кримінальної відповідальності, і, в кінцевому підсумку, на застосування винного та призначення йому справедливого покарання. Відновлення соціальної справедливості адресовано тим суб'єктам, права яких були порушені злочином, – особі, організаціям, суспільству або державі. Потерпілий в кримінальному праві – суб'єкт суспільних відносин, що знаходиться під охороною кримінального закону, чий права були порушені та підлягають відновленню в рамках кримінальних правовідносин»¹.

Ознака заподіяної потерпілому шкоди. Потерпілий – це суб'єкт, якому заподіяна шкода. Поняття потерпілого невіддільне від поняття шкоди². Про це, зокрема, свідчить етимологія слова «потерпілий». Воно утворюється від дієслова «терпіти», яке означає зазнавати шкоди³. Разом з тим, встановлення зв'язку між потерпілим та шкодою не вичерпує, а, навпаки, тільки відкриває проблему визначення його поняття. Адже саме зі змістом ознаки заподіяної шкоди пов'язана найбільша кількість дискусійних питань визначення потерпілого від злочину.

Результатом злочину є безліч різних змін. На цю обставину звертає увагу ще М. Таганцев, досліджуючи наслідки злочину. Він писав: «...З фізичної точки зору можна стверджувати, що немає і не може бути такого прояву зовні наших сил, який не

---

¹ Анощенкова С. В. Уголовно-правовое учение о потерпевшем / С. В. Анощенкова; отв. ред. Н. А. Лопашенко. – М. Волтерс Клувер, 2006. – С. 105-106.

² Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве. – С. 19.

³ Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах (42 000 слів) / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: АКОНІТ, 1998. – Т. 4 (РОБ–Я). – С. 514.

1.2. *Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві*

супроводжувався б цілими міріадами змін у зовнішньому світі: інше уявлення суперечило б самому поняттю про діяльність у сфері кінцевих явищ, не відповідало б основному законові світобудови – законові причинності, а тому ми не можемо собі уявити будь-якої людської дії, яка б не супроводжувалася змінами зовнішнього світу»¹. Такі зміни можуть відбуватися в бутті практично необмеженого кола соціальних суб'єктів. Оскільки ми розглядаємо як потерпілих тільки тих суб'єктів, яким заподіяна шкода, то нас цікавлять лише зміни негативного, шкідливого характеру. При вчиненні злочину настає безліч змін такого роду. Звичайно, у деяких науках (наприклад, кримінології), всіх суб'єктів, яким злочином заподіяна шкода, можна розглядати як «потерпілих» (жертв злочинів)². Однак у кримінальному праві поняття «потерпілого» з таким обсягом і змістом навряд чи сприятиме вирішенню тих завдань, які поставлені перед цією галуззю знання (розробка вчень про склад злочину, кримінальну відповідальність, встановлення теоретичних основ кваліфікації злочинів, індивідуалізації покарання та ін.). Тому серед усіх суб'єктів, яким злочином заподіяна будь-яка шкода, необхідно виділити саме потерпілих у кримінально-правовому сенсі, тобто потерпілих від злочину.

В юридичній літературі неодноразово висловлювалася думка, що потерпілим у кримінальному праві є суб'єкт, якому злочином безпосередньо заподіяна шкода³. Однак такий підхід до визначення потерпілого навряд чи можна назвати переконливим.

Перш за все, він не тільки не сприяє, а, навпаки, заважає встановленню зазначеного суб'єкта. Адже відомо, що будь-який

---

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т.1. – С. 511.

² Детальніше про поняття «жертва злочину» див пункт 1.1.2. цієї роботи.

³ Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 13–14; Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. – С. 15.

результат, зокрема шкода, виникає у разі дії багатьох сил. Разом з тим, ані філософія, ані наука кримінального права не розробили чіткого методу, який би надавав можливість виявити, яка з цих сил є безпосередньою, а яка опосередкованою. Критикуючи теорію безпосереднього спричинення, М. Таганцев писав: «Чи можна дійсно в сфері кінцевих явищ говорити про виняткову причинність? Ті результати, що ми називаємо безпосередніми, так само мало можуть виникнути з одних дій людини, як і опосередковані; для їх настання потрібна сукупність умов навколишнього середовища, низка сприяючих сил: винний убив наповал, дав отруту, заподіяв моментальну смерть; але як багато повинно приєднатися до мускульних рухів винного різноманітних фізичних або фізіологічних сил, для того щоб відбувся постріл, зруйнувалося життя»¹. Отже вважаємо недоцільним визначати поняття «потерпілий від злочину», через невизначену категорію «безпосереднє заподіяння».

Більш того, такий підхід сприяє необґрунтованому звуженню поняття потерпілого від злочину. У науці кримінального права та практики застосування кримінального закону вкоренилася думка про те, що при заподіянні смерті шляхом використання дресированого собаки, при загибелі людей у разі недбалого зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів та в багатьох інших випадках, коли настанню результату сприяють дії третіх осіб, механізмів та тварин, шкода визнається спричиненою опосередковано. Однак з цього не може впливати, що суб'єкт, якому таким чином заподіяна шкода, не повинен розглядатися як потерпілий від злочину.

Тим часом у літературі існує й інший підхід до визначення шкоди, що заподіюється потерпілому, та й самого потерпілого. Згідно з ним, шкода та потерпілий встановлюються з урахуванням нерозривного зв'язку, що існує між ними та злочином і, перш за все, його об'єктом.

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 517.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

Відомо, що злочин є передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 КК). Суспільну небезпечність будь-якого злочину багато в чому визначає певна соціальна цінність, котра знаходиться під кримінально-правовою охороною та порушується у разі вчинення злочину. Серед таких цінностей: права та свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства тощо (ст. 1 КК). Разом з тим, кожна з цих цінностей охороняється законом не заради самої себе, а заради конкретного соціального суб'єкта: окремого індивіда, формального чи неформального об'єднання людей, держави або ж суспільства в цілому. Тому, коли злочином заподіюється шкода тій чи іншій цінності, тим самим ним заподіюється шкода і певному соціальному суб'єктові, який, з нашої точки зору, є потерпілим від злочину. Відповідно до цього в кримінальному праві потерпілим можна визнати суб'єкта, соціальній цінності якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода.

Цей підхід до визначення потерпілого використовували Р. Кесслер, Л. Таубер, М. Таганцев, Б. Никифоров, А. Красиков та інші вчені¹. Здавалося б, що єдиний метод встановлення потерпілого від злочину мав би привести до єдиної дефініції його поняття. Однак, цього не сталося, і викликане це, перш за все, різними уявленнями авторів щодо сутності тієї охоронюваної кримінальним законом цінності, що належить потерпілому та

---

¹ *Kessler R.* Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung. – С. 43–53; *Таубер Л. Я.* Жалоба потерпевшего при преступлениях неофициальных. – С. 20–21; *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 21; *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 49; *Фролов Е. А.* Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность – С. 30; *Красиков А. Н.* Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 50–51.

характеризує його. Так, одні дослідники стверджують, що нею є благо (А. Красиков та ін.); другі – суб'єктивне право (Л. Таубер та ін.); треті – інтерес (Р. Кесслер, М. Таганцев, Б. Никифоров та ін.). Вважаємо, що для правильного вирішення цього питання необхідно з'ясувати, що слід розуміти під кожним із зазначених явищ.

Благо – це категорія філософії та етики, якою характеризується все те, що містить у собі певний позитивний сенс, тобто матеріальні чи ідеальні предмети (явища), що є корисними у загальному розумінні. З приводу благ соціальні суб'єкти вступають у певну взаємодію. Слід зазначити, що будь-яке благо має конкретно-історичні змістовні характеристики у вигляді об'єктивних чинників, певних суспільних відносин. Без урахування таких особливостей неможливо визначити чи є той чи інший предмет або явище благом. Відрив від зазначених характеристик, відхід в абстрактні визначення блага здатні перетворити його на протилежність¹. Наприклад, вогнепальна зброя, в межах суспільних відносин, пов'язаних з комплектуванням збройних сил держави та органів внутрішніх справ є благом, однак вогнепальна зброя як засіб вчинення злочину не може розглядатися як річ, що має відповідні соціально-ціннісні якості.

Під охороною кримінального закону перебуває низка благ (життя, здоров'я, честь та гідність людини, її статева свобода та статева недоторканність, довкілля, громадська безпека, безпека виробництва тощо). Встановлення блага дозволяє визначити його власника. Якщо цьому благому злочином заподіюється шкода, то цей власник стає потерпілим від злочину. Наприклад, потерпілим від злочину проти життя (ст.115 КК) є людина, життю якої заподіюється шкода. Потерпілим від злочину проти волі (свободи) (ст. 146 КК) – людина, особисту волю (свободу)

---

¹ Большая советская энциклопедия: В 30 т. Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 3. Бари – Браслет. – С. 404–405.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

якої було порушено злочином. Таким чином, можна стверджувати, що потерпілий від злочину – це той соціальний суб'єкт (у наведених прикладах – людина, фізична особа), блага якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода.

Проте вказівка в дефініції потерпілого лише на благо не дозволяє визначити потерпілого від будь-якого злочину, адже у багатьох випадках потерпілого характеризує не порушене злочином благо, а порушений соціальний зв'язок, що існував між потерпілим та іншими соціальними суб'єктами з приводу тих чи інших благ. Так, наприклад, потерпілим від злочину проти власності є власник майна. Важливе значення має соціальний зв'язок при встановленні потерпілих від злочинів, описаних у розділі V Особливої частини КК («Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»). Отже, заслуговує на увагу думка тих дослідників, які розглядають потерпілого від злочину як учасника соціального зв'язку, тобто володільця суб'єктивного права чи інтересу.

Нерідко в наукових дослідженнях потерпілий розглядається як носій охоронюваного кримінальним законом суб'єктивного права, на яке посягнув злочин¹. Законодавством про кримінальну відповідальність захищається низка суб'єктивних прав, серед яких виборчі, трудові та інші особисті права і свободи людини та громадянина, право власності. З'ясування того, яке охоронюване суб'єктивне право було порушено злочином, дозволяє встановити потерпілого від злочину. Наприклад, злочин, передбачений у ст. 176 КК, посягає на авторське (суміжне) право, отже потерпілим від злочину є особа, яка володіє зазначеним суб'єктивним правом. Злочином, описаним у ст. 177 КК, заподіюється шкода праву на об'єкти промислової власності, таким чином потерпілим від цього злочину є особа, яка має таке суб'єктивне право. При цьому слід

---

¹ Таубер Л.Я. Жалоба потерпевшего при преступлениях неофициальных. – С. 71.

зазначити, що під суб'єктивним правом ми розуміємо не просто право, надане суб'єктові законом, а право в його широкому сенсі, тобто визнану в даному суспільстві обґрунтованість, виправданість певної поведінки, свободу такої поведінки¹.

Часто в наукових дослідженнях потерпілого визначають як володільця охоронюваних кримінальним законом інтересів, яким злочином заподіюється шкода². Інтерес (від лат. *interessse* – мати значення, важливо) є філософською категорією, що використовується в різних науках, зокрема, соціології, психології, юриспруденції. У літературі існує безліч визначень поняття інтересу. Їх можна звести до трьох напрямків і, таким чином, виділити три теорії: інтерес як суб'єктивна категорія (1); інтерес як об'єктивна категорія (2); інтерес як об'єктивно-суб'єктивна категорія (3). Прихильники першої теорії розглядають інтерес як внутрішнє переживання суб'єкта (задоволення, прагнення і т. ін.), що пов'язане з проявом зовнішніх об'єктів (І. Кант, Ф. Гегель, П. Галкін та ін.)³. Прибічники другої теорії вважають, що інтерес – це об'єктивно-обумовлене становище суб'єкта, що спонукає його до певних соціальних дій (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Г. Гак, Г. Глезерман та ін.)⁴. Учені, що розвивають

---

¹ *Алексеев А. А.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 28, 412.

² *Kessler R.* Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung – S. 43–53; *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. – Т. 2. – С. 21; *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 49.

³ *Кант И.* Сочинения в шести томах. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – С. 204; *Гегель Ф.* Философия духа. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 288; *Галкин П. Я.* Интерес в диалектическом единстве отражения и отношения: Автореф. дис... канд. философ. наук: 09.00.01. – Киев, Одесса, 1977. – С. 9, 15–17.

⁴ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1955. – Т. 3. – С. 31; *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 2. (1895–1897) – С. 8; *Гак Г. М.* Общественные и личные интересы и их соотношение при социализме // Вопросы философии. – 1955. – № 4. – С. 17–29; *Глезерман Г. Е.* Интерес как социологическая категория // Вопросы философии. – 1966. – № 10. – С. 15–27.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

третю теорію, визнають інтересом не лише об'єктивне становище соціального суб'єкта, а становище, яке відображається у його свідомості та переходить у дію (В. Нестеров, А. Здравомислов, Н. Гнілицький та ін.)¹. В юриспруденції категорія «інтерес» іноді використовується в збиральному значенні. З цього приводу Конституційний Суд України в рішенні по справі № 1-10/200 (Про охоронюваний законом інтерес) зазначив, що прикладом застосування поняття «інтерес» у широкому сенсі є Конституція України, статті 8, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 79, 89, 104, 121, 140 якої наголошують на національних інтересах, інтересах національної безпеки, економічного добробуту, територіальної цілісності, громадського порядку, здоров'я і моральності населення, політичних, економічних, соціальних, культурних інтересах, інтересах суспільства, інтересах усіх співвітчизників, інтересах громадянина, інтересах держави, спільних інтересах територіальних громад сіл, селищ та міст тощо².

Частиною категорії «інтерес» є поняття «охоронюваного законом інтересу», під яким, згідно з наведеним рішенням Конституційного Суду України, треба розуміти прагнення до користування конкретними матеріальним та (або) нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших

---

¹ *Нестеров В. Г.* О соотношении общественного и личного интереса при социализме // Ученые записки ВПШ и ЦК КПСС. – Вып. 1. – М., 1959. – С. 77; *Здравомыслов А. Г.* Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – С. 64; *Гнилицький Н. А.* Гносеологическое и социальное содержание категории «интерес»: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09-620. – Х., 1971. – С. 5.

² Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 10.

засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам¹. Поняттям охоронюваного законом інтересу охоплюється термін «охоронюваний кримінальним законом інтерес». Слід зазначити, що під захистом кримінального закону перебувають різноманітні інтереси. Так, заподіяння значної шкоди інтересам громадянина, державним чи громадським інтересам або інтересам власника є обов'язковою умовою настання відповідальності за самоправство (ст. 356 КК); заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб є обставиною, що обтяжує відповідальність за вчинення незаконного використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (ч. 2 ст. 359 КК); заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб є обов'язковою ознакою більшості злочинів у сфері службової діяльності (статті 364, 365, 367 КК). Соціальні суб'єкти, охоронюваним кримінальним законом інтересам яких злочини заподіюють шкоду є потерпілими від злочинів.

Отже, потерпілого від злочину можна визначити як соціального суб'єкта, охоронюваному кримінальним законом блага, праву чи інтересу якого злочином заподіюється шкода.

Однак на цьому визначення ознаки заподіяної потерпілому шкоди та в цілому поняття потерпілого від злочину ще не мож-

---

¹ Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 – С. 15.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

на вважати завершеним. Так, в юридичній літературі неодноразово розглядалося питання про наявність потерпілого при вчиненні незакінченого злочину. Більшість фахівців у галузі кримінального права відповідають на це питання позитивно¹, але існує й інша думка².

На наш погляд, вирішення зазначеного питання є таким. Відомо, що ст. 16 КК передбачає кримінальну відповідальність за вчинення незакінченого злочину. Отже, закон охороняє блага, права та інтереси соціальних суб'єктів не тільки від заподіяння їм реальної шкоди, але й від загрози такої. Законодавець вважає, що створення умов для заподіяння шкоди, спричинення шкоди неповною мірою, тобто порушення безпеки тих чи інших охоронюваних благ, прав та інтересів теж є суспільно небезпечною шкодою. Тому як потерпілого від злочину слід розглядати не тільки суб'єкта, охоронюваному кримінальним законом благом, праву чи інтересу якого заподіюється шкода, але й суб'єкта щодо охоронюваного блага, права чи інтересу якого *створюється загроза заподіяння шкоди*.

Ознака вчиненого щодо потерпілого злочину. Потерпілий від злочину – це суб'єкт, охоронюваним благам, правам чи інтересам якого заподіяна шкода або створена загроза такої не будь-якою дією чи подією, а лише злочином. Не є потерпілими від злочину ті соціальні суб'єкти, яким шкода заподіяна мало-значним діянням; поведінкою без вини (казусом); діями неосудного; вчинком особи, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність; при необхідній обороні, крайній необхідності, фізичному примусі, виконанні наказу чи розпорядження, діянні, пов'язаному з ризиком; та іншими посяган-

---

¹ Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 31; Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 11–12.

² Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – С. 66.

нями, вчиненими при обставинах, що виключають їх злочинність.

Таким чином, все наведене дозволяє визначити поняття потерпілого від злочину, виразити його дефініцію. *Потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство в цілому), благу, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої.*

1.2.2. Співвідношення поняття «потерпілий від злочину» із поняттями «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «жертва злочину». Серед понять наук кримінального циклу можна виділити ті, які перебувають у певному співвідношенні з поняттям «потерпілий від злочину». До них належать «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «жертва злочину». Разом з тим, у юридичній літературі немає єдиної думки щодо порівняння останніх з поняттям потерпілого від злочину. Так, при співвідношенні «потерпілого від злочину» і «потерпілого як суб'єкта кримінального процесу» одні вчені говорять про їх тотожність, і, відповідно, позначають їх одним терміном – «потерпілий»; інші ж фактично розглядають ці поняття як перехресні та називають їх такими парами термінів: «кримінально-правове поняття потерпілого» та «кримінально-процесуальне поняття потерпілого»¹; «потерпілий у матеріальному розумінні» та «потерпілий у процесуальному розумінні»²; «постраждалий» і «потерпілий»³; «жертва

¹ Божьев В. П. К вопросу о понятии потерпевшего в советском уголовном процессе. – С. 180; Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве. – С. 18.

² Гошовський М. І., Кучинська О. П. Потерпілий у кримінальному процесі України. – С. 51.

³ Сумачев А. В. Пострадавший как субъект уголовного правоотношения. – С. 146; Яни П. Законодательное определение потерпевшего от преступления. – С. 40–41.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

злочину» та «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» (або ж просто – «потерпілий»)¹.

Неоднозначно вирішується питання про співвідношення понять «потерпілий від злочину» і «жертва злочину». Одні вчені, визначають їх як тотожні, а терміни «жертва злочину» і «потерпілий від злочину» використовують як синоніми²; інші ж вважають, що «жертва злочину» ширше ніж «потерпілий від злочину»³.

Вирішення проблеми співвідношення зазначених понять залежить від правильного встановлення їх змісту та обсягу.

Вже підкреслювалося, що поняття потерпілого як суб'єкта кримінального процесу визначено у ст. 49 КПК. Згідно з нею потерпілим може бути *фізична особа, якій злочином заподіяно моральної, фізичної або майнової шкоди і щодо якої винесено відповідне процесуальне рішення*.

Зіставлення цього визначення з дефініцією «потерпілого від злочину» показує, що розглядувані поняття мають багато відмінностей.

По-перше, потерпілим як суб'єктом кримінального процесу визнається тільки фізична особа. Потерпілим же від злочину може виступати й юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство в цілому.

По-друге, в кримінальному процесі потерпілим є суб'єкт, якому злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода. Потерпілому ж від злочину можуть заподіюватися й інші види шкоди: політична, організаційна, соціальна тощо.

---

¹ Уголовно–процессуальное право Российской Федерации. Учебник для студентов вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / Л. Б. Алексеева, проф. В. А. Давыдов, доц. М. С. Дьяченко и др.; Отв. ред. д-р юрид. наук, проф. П. А. Лупинская. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 1998. – С. 103.

² Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. – С. 33–34.

³ Яни П. Законодательное определение потерпевшего от преступления. – С. 40; Хохряков Г. Ф. Криминология. Учебник / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрист, 1999. – С. 390.

По-третє, потерпілий у кримінальному процесі – це суб'єкт щодо якого особою, яка проводить дізнання, слідчим, суддею або судом винесено процесуальне рішення про визнання потерпілим¹. Тим часом потерпілий від злочину такою ознакою не характеризується².

Остання відмінність суттєво впливає на співвідношення обсягів зазначених понять. Перш за все, рішення про визнання потерпілим виноситься не щодо кожного потерпілого від злочину. Наприклад, воно відсутнє, якщо злочин, яким суб'єктові було заподіяно шкоди, залишився латентним. Отже, не кожен потерпілий від злочину стає відповідною кримінально-процесуальною фігурою³. Крім того, не кожна особа, щодо якої винесено рішення про визнання її потерпілою у кримінальному процесі, є потерпілим від злочину. Факт вчинення злочину, так само як і факт заподіяння ним шкоди конкретному суб'єктові, остаточно доводиться лише в обвинувальному вирокі суду. Рішення про визнання особи потерпілою виноситься раніш ніж цей вирок. В основі такого рішення – сукупність тих доказів, що існувала на час його прийняття. Однак до ухвалення обвинувального вироку можуть з'явитися нові докази, котрі можуть свідчити про те, що злочином була заподіяна шкода не тій особі, яка була визнана потерпілою у кримінальному процесі, а іншому суб'єктові. Слід також звернути увагу на те, що суд може винести й виправдувальний вирок. З цього випливає, що не кожна особа, яка виступала потерпілою у кримінальному процесі, є потерпілою від злочину⁴.

Аналіз понять «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «потерпілий від злочину» дозволяє зробити висновок,

¹ Гошовський М. І., Кучинська О. П. Потерпілий у кримінальному процесі України. – С. 49–53.

² Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве. – С. 18.

³ Там само.

⁴ Дагель П. С., Рыбальская В. Я. Уголовно-правовое, уголовно-процессуальное и виктимологическое понятия потерпевшего. – С. 120–127.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

що вони мають неоднакові зміст й обсяг. Отже, для їх найменування повинні використовуватися різні терміни. З нашої точки зору, такими є вже неодноразово застосовані в цій роботі словосполучення «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «потерпілий від злочину» відповідно. Проте в літературі існують й інші думки. Так, П. Яні вважає, що кримінально-процесуальне поняття доцільно позначати терміном «потерпілий», а поняття, що має кримінально-правову природу, – «постраждалий»¹. Цю позицію підтримує О. Сумачьов. На його погляд, введення у кримінальний закон терміна «постраждалий» (рос. – «пострадавший») дозволить: усунути наявні в тлумаченні і застосуванні закону колізії; уточнити визначення матеріальної категорії, яка за своїм семантичним походженням і значенням об'єктивно відображає фактичні наслідки діяльності, яка заподіює шкоду, порівняно з терміном «потерпілий» (рос. – «потерпевший»); упорядкувати виклад і розуміння матеріалу, а також виключити зайві пояснювальні відступи, що зустрічаються в наукових працях². Однак, з нашої точки зору, термін «потерпілий» є досить усталеним у кримінальному праві. Він уживався в дореволюційній кримінально-правовій літературі та законодавстві а також широко використовується в науці та законодавстві сьогодення (статті 46, 66, 76, 116, 123 КК та ін.). Навряд чи обґрунтованим можна визнати судження О. Сумачьова, що слово «постраждалий» (рос. – «пострадавший») якимось уточнює визначення матеріальної категорії, яка за своїм походженням та значенням об'єктивно відображає фактичні наслідки діяльності, що заподіює шкоду, порівняно зі словом «потерпілий» (рос. – «потерпевший»). Дослідження семантики слова «постраждалий» (рос. – «пострадавший») показує, що воно є

¹ Яні П. Законодательное определение потерпевшего от преступления. – С. 40–41.

² Сумачев А.В. Пострадавший как субъект уголовного правоотношения. – С. 146.

тотожнім за змістом, синонімічним слову «потерпілий» (рос. – «потерпевший»)¹.

Разом з тим, підкреслюючи різницю між поняттями «потерпілий від злочину» та «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу», не можна не зупинитися на їх зв'язку. Адже в кримінально-процесуальній діяльності широкими правами потерпілого повинен наділятися той суб'єкт, який при винесенні обвинувального вироку виступав би потерпілим від злочину. Для цього необхідно, щоб ознаки поняття «потерпілий від злочину» певним чином відображалися в понятті «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу».

Як вже зазначалося, потерпілим від злочину є не будь-який суб'єкт, якому злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода, а лише суб'єкт, благо, право чи інтерес якого, що знаходяться під охороною кримінального закону, були порушені у разі вчинення злочину. Отже, потерпілим у кримінальному процесі слід визнавати тільки ту особу, щодо якої існує сукупність доказів, які вказують на те, що благо, праву чи інтересу цієї особи, що знаходяться під охороною кримінального закону, злочином заподіяна шкода.

Крім того, у кримінально-процесуальній літературі дискусійним є питання про наявність у кримінальному процесі фігури потерпілого при вчиненні незакінченого злочину². Враховуючи підпорядкованість поняття «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» поняттю «потерпілий від злочину», слід визнати, що потерпілим у кримінальному процесі можна

---

¹ Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах (42 000 слів) – Т. 4 (РОБ–Я). – С. 416, 514; 129; *Ожегов С. И.* Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. чл.–кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 20–е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1988. – С. 462, 463, 630, 649.

² *Савицкий В. М., Потеружа И. И.* Потерпевший в советском уголовном процессе. – С. 8–10; *Дубринный В. А.* Потерпевший на предварительном следствии в советском уголовном процессе. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. – С. 18.

1.2. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві

визнавати не тільки суб'єкта, якому заподіяна шкода закінченим злочином, але й суб'єкта, якому шкода заподіяна незакінченим злочином (замахом або готуванням до злочину).

Нарешті, в кримінально-процесуальній літературі неодноразово висловлювалася думка щодо доцільності розширення меж суб'єктного складу осіб, які можуть визнаватися потерпілими у кримінальному процесі¹. Такі пропозиції сьогодні обговорюються й в парламенті України. Так, у проєкті Кримінально-процесуального кодексу України № 3456-д від 18 листопада 2005 р., як потерпілі розглядаються не лише фізичні, але й юридичні особи².

Центральною категорією віктимології є «жертва злочину». Разом з тим, сутність цієї категорії залишається спірною в науці. Одні вчені вважають жертвою будь-якого соціального суб'єкта, якому злочином заподіяна будь-яка шкода (Л. Франк, В. Коновалов, В. Туляков та ін.)³. Інші розуміють під жертвою лише фізичну особу, якій злочином безпосередньо заподіяна шкода (В. Рівман, В. Рибальська, та ін.)⁴.

Засновник радянської віктимології Л. Франк писав: «...В основу поняття жертви можна покласти дефініцію потерпілого,

---

¹ *Кокорев Л. Д.* Потерпевший от преступления в советском уголовном процессе. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1964. – С. 8; *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса. – Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – С. 256–257; *Михеенко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України: Підручник для юрид. вищ. закладів освіти і фак. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – С. 82–83.

² Кримінально-процесуальний кодекс України: законопроект від 18 листопада 2005 р. № 3456-д // www.rada.gov.ua

³ *Франк Л. В.* Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – С. 85; *Коновалов В. П.* Изучение потерпевших от преступлений с целью профилактики правонарушений. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. – С. 6; *Туляков В. А.* Учение о жертве преступления: социальные и правовые основы. – С. 154.

⁴ *Ривман Д. В., Устинов В. С.* Виктимология. – С. 33–41; *Рибальская В. Я.* Уголовно-правовое, уголовно-процессуальное и виктимологическое понятие потерпевшего. – С. 122.

наведена в ч. 1 ст. 24 Основ кримінального судочинства. Але на цьому зупинятися не можна. Необхідно розкрити поняття жертви у віктимологічному сенсі...»¹. Виходячи із соціально-психологічної теорії ролей², вчений запропонував більш широке, власне віктимологічне поняття жертви: «...Жертва у віктимологічному сенсі – людина чи певна спільність людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким безпосередньо або опосередковано заподіяна шкода злочином»³.

Опонуючи Л. Франкові, В. Рівман стверджує: «По-перше, такий об'єкт віктимологічної профілактики, як «спільність людей у будь-якій формі їх інтеграції», просто нереальний, оскільки в цьому випадку як жертву можна розглядати все що завгодно, у тому числі і суспільство в цілому». «По-друге, якщо навіть обмежити розміри спільнот до порівняно прийнятних: трудовий колектив, родина, сусіди за місцем мешкання та ін., неважко побачити, що збиток від злочинних дій, навіть спрямованих проти тієї або іншої групи осіб, не може бути іншим, як заподіяним безпосередньо особам, які складають цю групу...». «По-третє, якщо відносити до жертв у віктимологічному сенсі окремих осіб, спільноти, яким шкода заподіяна опосередковано, зникає специфіка віктимологічної профілактики, заснованої на урахуванні емоційних, вольових, моральних якостей, соціального стану людей, які опинилися безпосередніми учасниками, діючими особами ситуації злочину». Ґрунтуючись саме на цих

---

¹ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – С. 80.

² Теорія ролей бачить протиріччя між фактом індивідуального самовираження і фактом соціальної детермінованості індивіда. Поняття ролі покликано зняти це протиріччя. Роль визначається як відповідний прийнятим нормам спосіб поведження людей, який детермінується їхнім статусом або позицією у суспільстві, у системі соціальних відносин. Засновниками цієї теорії вважаються Я. Морено і Дж. Мід. (Кон И. С. Люди и роли // Новый мир. – 1970. – № 12. – С. 26–38.).

³ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – С. 85.

1.2. *Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві*

судженнях, В. Рівман йде до висновку, що жертвою злочину може бути лише фізична особа, людина, якій безпосередньо злочином заподіяна фізична, моральна або матеріальна шкода¹.

Важко погодитися з позицією В. Рівмана. По-перше, безліч віктимологічних досліджень, проведених у зарубіжних країнах, свідчать, що такий об'єкт віктимологічної профілактики злочинів, як «спільність людей у будь-якій формі їх інтеграції», є не тільки реальним, але й необхідним. Так, за даними В. Тулякова, Австралійський інститут кримінології і Міжрегіональний інститут соціального захисту провели ряд міжнародних досліджень, що стосуються основних характеристик віктимізації юридичних осіб в усьому світі. До речі, цим проектом передбачалось і вивчення віктимізації підприємництва в Україні².

По-друге, навряд чи можна поділити думку про те, що збиток від злочину, спрямованого проти соціальної групи, безпосередньо заподіюється не групі в цілому, а особам, які складають цю групу. Вивчення питань злочинної шкоди веде до зворотного висновку. Так звану «безпосередню» шкоду зазначений злочин заподіює благам, правам чи інтересам саме колективного суб'єкта як інтегрованого об'єднання людей, а шкода, якої зазнає кожний окремий член колективу, є додатковим, другорядним негативним наслідком злочину. Наприклад, у разі крадіжки майна, що належить підприємству, «безпосередня» шкода, а саме зменшення майнового фонду, заподіюється саме юридичній особі, а шкода, що спричиняється окремому індивідові (наприклад, моральний збиток, який зазнав керівник підприємства), є «опосередкованим» шкідливим наслідком злочину.

По-третє, важко погодитися з тим, що поняттям жертви не слід охоплювати суб'єктів, для яких настають другорядні («опосередковані») шкідливі наслідки злочину. Як зауважує В. Туля-

---

¹ Ривман Д. В., Устинов В. С. Віктимология. – С. 38–39.

² Туляков В. А. Учение о жертве преступления: социальные и правовые основы. – С. 142, 430–431.

ков: «... «Рикошетні» жертви часто зазнають такі ж страждання і виявляють такі ж симптоми психологічних скрут, як і первинні жертви. Члени родин жертв вбивств, партнери і подружжя зґвалтованих, батьки пограбованих підлітків, родичі потерпілих від крадіжок і інших злочинів описують подібні психологічні симптоми, як і первинні жертви злочинів. Виключати «рикошетних» жертв із сукупності об'єктів, які охоплюються поняттям «жертва злочину», є не тільки не науково, але і попросту аморально»¹. Більш того, віктимологічна профілактика злочинів, що проводиться шляхом впливу на потенційних «рикошетних» жертв, хоч і має свою специфіку, однак є досить ефективним засобом попередження злочинності. Так, часто в країнах Заходу (на жаль, рідко в Україні) проводяться «консультативні збори», на яких батькам роз'яснюються заходи щодо охорони життя та здоров'я дітей, у тому числі й від злочинних посягань (викрадень, зґвалтувань, злочинних порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту тощо).

Отже, підтримуючи судження Л. Франка та прихильників його точки зору, вважаємо, що *під жертвою злочину слід розуміти будь-якого соціального суб'єкта, якому злочином заподіюється шкода чи створюється загроза заподіяння такої*².

Разом з тим, із зіставлення понять «жертва злочину» та «потерпілий від злочину» випливає, що вони мають різний зміст і обсяг. Адже поняттям «жертва злочину» охоплюються не тільки суб'єкти, охоронювані кримінальним законом блага, права чи інтереси яких були порушені у разі вчинення злочину, але й інші суб'єкти, для яких настали негативні наслідки злочину. Отже, вказані поняття повинні мати різні найменування. З нашої

---

¹ Туляков В. А. Учение о жертве преступления: социальные и правовые основы. – С. 143.

² Сенаторов М. В. Питання віктимологічної характеристики та попередження злочинності неповнолітніх // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Х.: Право, 2004 – С. 116–117.

1.3. Види потерпілих від злочинів

точки зору, загальновіктимологічне поняття слід позначити словосполученням «жертва злочину», а поняття, що має кримінально-правову природу – «потерпілий від злочину».

Підкреслюючи різницю між зазначеними поняттями, необхідно звернути увагу на те, що в кримінологічному напрямку віктимології доцільно оперувати як одним, так і іншим поняттям. Адже у багатьох випадках раціонально проводити кримінологічне дослідження не всіх жертв злочинів, а лише так званих «основних», «первинних», «безпосередніх» жертв, тобто потерпілих від злочинів.

1.3. Види потерпілих від злочинів

1.3.1. Вступні положення. Поняття потерпілого від злочину дозволяє з'ясувати найбільш загальні та істотні ознаки, які характеризують будь-якого потерпілого від злочину. Однак це поняття не розкриває специфічні риси, особливості окремих потерпілих. У логіці для того, щоб глибше пізнати властивості окремих предметів (явищ, суб'єктів), мислимих у понятті, використовують операцію поділу, тобто поділ предметів (явищ, суб'єктів), які входять в обсяг поняття, на види. Отже, всебічне вивчення потерпілих від злочину припускає проведення їх поділу на види.

Як відомо, наукою встановлені такі правила поділу: 1) він повинний бути розмірним; 2) проводиться тільки за однією підставою; 3) необхідно, щоб його члени виключали один одного; 4) поділ мусить бути безперервним; 5) його підстава має бути ясною¹.

---

¹ Жеребкін В. Е. Логіка. Підруч. для юрид. вузів і фак. – Х.: Основа, 1995. – С. 56–58; Кирилов В. И., Старченко А. А. Логика: Учебник для юридических вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 1999. – С. 56–57.

Найбільш складним і відповідальним при поділі є вибір підстави, за якою він буде проводитися. В принципі, такою може виступати будь-яка ознака, яка притаманна предметам (явищам, суб'єктам), що поділяються. Так, у юридичній літературі зустрічаються найрізноманітніші диференціації потерпілих від злочину. За різними підставами поділяв потерпілих (первинних жертв) Л. Франк. Він зазначав, що найважливіше значення, насамперед, має класифікація потерпілих залежно від характеру злочинів. В основу даної класифікації, в першу чергу, слід покласти склад злочинів, які об'єднані загальним об'єктом: потерпілі від злочинів, наприклад, у галузі статевих відносин, транспортних злочинів і т. ін. В основі класифікації можуть бути і деякі елементи суб'єктивної сторони складу злочину. Згідно з такою класифікацією слід говорити про потерпілих від необережних злочинів (форма вини); потерпілих від убивств, вчинених на ґрунті кровної помсти, ревнощів (мотив). Не можна залишити без уваги, – підкреслює Л. Франк, – що для віктимологічних досліджень інтерес становлять ті злочини, при здійсненні яких особливе значення мала взаємодія між потерпілим і злочинцем. Тому необхідно класифікувати потерпілих залежно від їх відносин зі злочинцем (наприклад, потерпілі – дружини, співмешканки, родичі, просто знайомі, незнайомі та ін.). З метою попередження окремих видів злочинів значення має класифікація потерпілих залежно від низки демографічних ознак – професії, спеціальності, посади, роду занять, віку, статі, національності та ін. На перший план останньої висуваються такі потерпілі, які вже через саму свою діяльність або професію стають перешкодою для вчинення іншими особами того чи іншого злочину. До таких належать працівники міліції та народні дружинники, які охороняють громадський порядок, охоронці та ін. З точки зору віку особливе значення має дослідження особи та поведінки неповнолітніх потерпілих з подальшим поділом їх

1.3. Види потерпілих від злочинів

на малолітніх жертв, підлітків та ін. При класифікації корисно керуватися і морально-психологічними критеріями. Довірилівість, агресивність, статева розбещеність, схильність до вживання алкоголю, жадібність, деспотизм стосовно близьких і підлеглих та інші негативні сторони особи потерпілого обумовлюють його лінію поведінки, яка часто сприяє створенню віктимогенної обстановки. Окремому віктимологічному дослідженню підлягають різного роду «атипові» потерпілі: мнимі потерпілі; добровільні та деякі ін. Л. Франк наполягав, що особливу класифікацію слід розробляти для тих потерпілих, які виступають у вигляді певної формальної або неформальної групи або колективу (наприклад, трудові колективи, родини)¹. Д. Рівман і В. Устинов залежно від характеру поведінки потерпілих у генезисі злочину виділяють: 1) агресивних потерпілих; 2) активних; 3) ініціативних; 4) пасивних; 5) некритичних; 6) нейтральних². У кримінологічній літературі зустрічаються й інші диференціації потерпілих від злочинів³.

Безперечно, всі ці поділи потерпілих відіграють важливу роль у відповідних дослідженнях, адже всі вони вирішують певні задачі, обумовлені цілями цих досліджень. Однак, не всі зазначені диференціації можуть бути використані у цій роботі, адже не всі вони сприяють реалізації поставленого у ньому завдання, а саме пізнання суті потерпілих від злочину, виявлення їх закономірних внутрішніх і зовнішніх зв'язків, їх тенденції.

Вказане завдання може бути вирішене лише у разі поділу, який впливав би із самої природи потерпілого від злочину, тобто при поділі, заснованому на істотній ознаці цього суб'єкта. Однак уже зазначалося, що потерпілий має три такі ознаки:

---

¹ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – С. 85-93.

² Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. – С. 80–82.

³ Туляков В. А. Учение о жертве преступления: социальные и правовые основы. – С. 159–178.

соціальну, ознаку заподіяної йому шкоди та вчиненого щодо нього злочину. Отже, для досягнення завдання, поставленого у цій роботі, необхідно провести поділи потерпілих від злочину за кожною з таких ознак. Виділимо три види поділів потерпілих від злочинів: 1) поділ на підставі соціальної ознаки; 2) поділ на підставі ознаки заподіяної потерпілому шкоди; 3) поділ на підставі ознаки вчиненого щодо нього злочину.

Разом з тим, кожна із зазначених ознак має не рівне значення в ієрархії властивостей потерпілого від злочину. Відповідно, не рівнозначними будуть і отримані поділи. Найбільш важливою й істотною є соціальна ознака. Саме вона визначає зміст усіх інших ознак потерпілого, зокрема, характеру заподіяної потерпілому шкоди, виду вчиненого щодо нього злочину та ін. Таким чином, є підстави стверджувати, що поділ саме за цією ознакою набуде властивостей класифікації потерпілих від злочинів. Класифікація – це такий вид поділу, який ґрунтується на найбільш істотній ознаці і при якому кожен утворений член поділу займає щодо інших членів точно визначене і закріплене місце¹.

Говорячи про загальну методологію поділу (класифікації) потерпілих від злочину, слід зазначити, що він (вона), як і будь-який інший поділ предметів (явищ, суб'єктів), є відносним. Розвиток суспільних відносин, соціології, науки кримінального права, поглиблення знань про потерпілих здатні привести до змін у поділі потерпілих від злочинів (появі нових членів поділу, виключення інших, звуження або розширення обсягу їх видів). Це є наслідком того, що всі ознаки потерпілого від злочину досить мінливі. Так, наприклад, у КК України 2001 р., на відміну від КК України 1960 р., законодавець передбачив кримінальну відповідальність за злочини, які посягають на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок. Тим самим він розширив коло охоронюваних кримінальним законом суспіль-

---

¹ Жеребкін В. Е. Логіка. – С. 59; Кирилов В. И., Старченко А. А. Логіка. – С. 59–60.

1.3. Види потерпілих від злочинів

них відносин, і, відповідно, коло охоронюваних благ, прав та інтересів. Таке розширення призвело до збільшення й кола соціальних суб'єктів, які можуть виступати потерпілими від злочинів. З'явилися такі види потерпілих, як людство, національна, етнічна, расова або релігійна група та ін. Звісно, що всі ці зміни відбиваються й на класифікації потерпілих від злочинів.

1.3.2. Поділ потерпілих від злочинів на види за соціальною ознакою. Як зазначалося, соціальна ознака характеризує потерпілого як соціального суб'єкта, тобто учасника соціальної взаємодії та суспільних відносин. Потерпілим від злочину може бути будь-який соціальний суб'єкт, за умови, що його благу, праву чи інтересу, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіяна шкода або створена загроза заподіяння такої.

Незважаючи на те, що соціальна ознака – це ключова, центральна ознака поняття потерпілого від злочину, котре є кримінально-правовим за своєю природою, сутність цієї ознаки розкривається в площині соціології. Отже, проблема класифікації потерпілих від злочину повинна вирішуватися з урахуванням соціологічних знань про учасників соціуму.

У соціології виділяються три основні групи соціальних суб'єктів: індивіди, колективні суб'єкти (соціальні утворення, спільноти) та суспільство. Друга група поділяється на декілька підгруп. Виділяють умовні та реальні соціальні утворення. Реальні, у свою чергу, поділяють на масові (юрба, публіка, маса, аудиторія тощо) та групові, які включають великі та малі соціальні групи. Великі соціальні групи містять: спільноти, що виділяються на підставі особливої культурно-історичної самобутності (плем'я, народність, нація); спільноти, що виділяються на підставі їх відношення до власності та суспільного поділу праці (соціальні класи та соціальні прошарки); спільноти, що відрізняються на підставі належності до історично сформованих

територіальних утворень (місто, село, регіон тощо) та ін. Малі соціальні групи поділяють залежно від характеру внутрішньогрупових взаємозв'язків на первинні та вторинні соціальні групи; залежно від ступеня організованості на формальні (офіційні) і неформальні групи тощо¹.

Вважаємо, що за основу класифікації потерпілих від злочину слід взяти саме вид соціального суб'єкта. Виходячи з розгорнутої диференціації суб'єктів соціуму, можна виділити такі класи потерпілих від злочинів: фізична особа (індивід, людина) як потерпілий від злочину (1); юридична особа як потерпілий від злочину (2); держава як потерпілий від злочину (3); інше соціальне утворення як потерпілий від злочину (4); суспільство в цілому як потерпілий від злочину (5).

Фізична особа (індивід, людина) як потерпілий від злочину (1). У КК при позначенні індивіда, що потерпів від злочину, використовується різна термінологія. В одних випадках, в законі йдеться про людину (див., наприклад, статті 115, 142, 143, 144, 146, 149 КК); у других – про особу (назви розділів II, III, IV Особливої частини, статті 162, 182 КК); у третіх – про фізичну особу (ст. 147, примітка до ст. 205, ст. 266 КК); у четвертих – про громадянина (статті 161, 162, частини 1, 3 ст. 175, ч. 2 ст. 205, примітка до ст. 225, ст. 259, ч. 4 ст. 260, ч. 1 ст. 294; ч. 3 ст. 296 КК).

Однак у семасіології та в інших галузях знань, в яких розробляються зазначені терміни, вони не завжди мають синонімічне значення. Так, природні та суспільні науки під «людиною» розуміють найвищий рівень живого організму на Землі, при цьому робиться акцент на його біологічних особливостях².

---

¹ Новикова С. С. Социология: история, основа, институционализация в России. Учеб.-метод. пос. для вузов. – М.: МПСИ; Воронеж: МПО «МО-ДЭК», 2000. – С. 276; та ін.

² Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – Т. 29. Нагон – Экс-ле-Бен. – С. 50–54.

1.3. Види потерпілих від злочинів

Термін «особа» використовується переважно у науках про суспільство. Він вживається у трьох значеннях: у першому – як синонім слова «людина»; у другому – для характеристики лише соціальної сторони людини, її суспільного начала, тих властивостей і якостей, які людина реалізує у суспільному житті, у процесі взаємодії з іншими людьми; у третьому – як термін, яким позначається родове поняття фізичної та юридичної особи (наприклад, ст. 2 Цивільного Кодексу України¹ (далі – ЦК)². Поняття «фізична особа» і «громадянин» є правовими за своєю природою. «Фізична особа» використовується для позначення людини, зокрема, учасника правовідносин (наприклад, ст. 24 ЦК). Завдяки цьому терміну підкреслюється відмінність людини як індивідуального суб'єкта від колективного суб'єкта, а саме юридичної особи³. Двоєке значення має термін «громадянин». Під ним розуміється людина, яка перебуває у постійному правовому зв'язку з державою (наприклад, громадянин України). Цей термін вживається і як тотожний за змістом поняттям «людина» та «фізична особа»⁴.

В юридичній літературі неодноразово зазначалось, що при формулюванні назви розділу КК, в якому передбачена відповідальність за злочини проти життя та здоров'я, доцільніше застосовувати термін не «особа», а «людина». З цього приводу Н. Ярмиш пише: «Мова повинна йти не про особу, а про люди-

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

² Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 14. Куна – Ломами. – С. 578–580; Краткий словарь по социологии [Айзикович А. С. и др.]. – М.: Политиздат, 1988. – С. 232; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінськ, 2002. – С. 685.

³ Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1973. – Т. 14. Кума – Ломами. – С. 575; Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М., 2000. – С. 657.

⁴ Большой юридический словарь. – С. 130.

ну. Адже особа, із позицій сучасної науки, – це лише соціальна властивість людини. Тому, наприклад, словосполучення «життя особи» звучить парадоксально. Життя – це біологічна властивість індивіду, яка знаходиться за рамками її соціальної властивості – особи¹. «Термін «особа», що вживається в назві розділу Кримінального кодексу, – продовжує авторка, – лише як синонім замінює собою термін «людина». Однак подібна термінологічна розбіжність недопустима. Будь-яка наука повинна вживати категорії, розроблені іншою наукою, в їх безпосередньому значенні. Термін «особа» в суспільних науках «зайнятий». Називати ним щось інше – некоректно. Вільне поводження з термінами лише створює додаткові труднощі в спілкуванні представників різних галузей науки, породжує взаємне непорозуміння². Підтримуючи цю думку, вважаємо необхідним зазначити, що перегляду потребують й назви розділів, у яких передбачена відповідальність за злочини проти таких благ людини, як воля, честь, гідність, статевая свобода та статевая недоторканість. Охорона цих благ здійснюється незалежно від того, чи є індивід особою у соціологічному розумінні. Людина може бути ізольована від суспільства, у неї може бути уражена здатність до соціалізації, наприклад, внаслідок хвороби, однак, не дивлячись на це, вона як унікальний вид біологічного організму буде перебувати під захистом закону, а посягання на її охоронювані кримінальним законом блага буде розглядатися як злочин.

Далі. Неоднозначність терміна «особа», що використовується для позначення родового поняття фізичної та юридичної особи, не сприяє тлумаченню деяких положень закону. Так, наприклад, у ст. 162 КК, в якій передбачена відповідальність за незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи,

---

¹ *Ярмыш Н. Н.* Уголовная ответственность за доведение до самоубийства: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 1992. – С. 30.

² Там само. – С. 31.

1.3. Види потерпілих від злочинів

незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, під охорону поставлено таке благо, як недоторканність житла чи іншого володіння, що належить не будь-якому різновиду особи, а саме фізичній особі (людині). Порушення встановленого порядку проникнення у приміщення, яке є власністю юридичної особи, не містить складу злочину, передбаченого ст.162 КК. Такі дії, за наявності необхідних підстав, можуть розглядатися як перевищення влади або службових повноважень (ст.365 КК), самоправство (ст.356 КК) або інший злочин.

Слід звернути увагу й на те, що двозначність терміна «громадянин», вжитого, наприклад, у статтях 161, 162, частинах 1, 3 статті 175, ч. 2 ст. 205, примітки до ст. 225, ст. 259, ч. 4 ст. 260, ч. 1 ст. 294 КК, ч. 3 ст. 296, ч. 3 ст. 296 КК, теж може призвести до неправильного розуміння положень законодавства про кримінальну відповідальність і відповідно, до помилок при його застосуванні на практиці. З нашої точки зору, у законі про кримінальну відповідальність термін «громадянин» слід використовувати лише при позначенні особливого виду індивіда, а саме людини, яка перебуває у певному зв'язку з державою (наприклад, статті 157, 160 КК), у всіх інших випадках доцільно вживати термін «людина» або «фізична особа».

Таким чином, викладене свідчить, що використана у законі при описанні фізичної особи (людини) – потерпілої від злочину полісемія не завжди є обґрунтованою. Вона потребує подальшого наукового дослідження та нормативного корегування.

Згідно зі ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. На реалізацію цих положень, спрямована низка норм законодавства про кримінальну відповідальність, які мають своїм завданням правове забезпечення охорони таких благ та прав людини, як життя і здоров'я,

воля, честь і гідність, статевая свобода та статевая недоторканність, виборчі, трудові та інші особисті права і свободи. При цьому зазначені цінності охороняються незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови та інших властивостей людини. У статті 21 Конституції України проголошено: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах».

Тут цікаво згадати, що таке ставлення до охорони благ, прав та інтересів людини було не завжди. Історії відомі випадки, коли деякі особи або групи осіб перебували поза захистом кримінального закону, а посягання на їх цінності не розглядалися як злочини. Так, за Законами XII Таблиць не притягалася до кримінальної відповідальності особа, що вбила раба. Згідно з законом Аквілія таке діяння розглядалося не як злочин проти життя людини, а як майновий злочин. У Римі було не караним вбивство осіб, присуджених до *sacratio capitis maxima*¹ та *aquae et ignis interdictio*² а пізніше – осіб, занесених у проскрипційні списки. Подібним чином вирішувалося питання кримінально-правової охорони життя та здоров'я холопів та рабів у давньоруському праві (див., наприклад, статтю 11 Статутної грамоти Василя Дмитровича, даної жителям Двінської землі у 1397 р.; статтю 89 Троїцького списку Руської правди). Канонічне право Західної Європи не відносило до злочинів посягання на життя та здоров'я еретиків, осіб, присуджених до *anathema et excommunicatio*³, а також до страти. У XV–XVI сторіччях у Франції та Німеччині можна було безкарно вбивати циган та євреїв. За Уложенням царя Олексія Михайловича 1649 р. вбивство зрадників не тільки не визначалося як злочин, а навпаки, належало до діянь, що заслуговують на винагороду (ст. 15 Уложення). Сербське право

¹ Вища міра покарання (лат.).

² Заборона води та вогня (лат.).

³ Відлучення від церкви (лат.).

1.3. Види потерпілих від злочинів

не карало за злочини проти гайдуків¹. Протягом тривалого часу європейські законодавства не розглядали як злочин посягання на життя та інші цінності вироdkів (*monstra*). Навіть у XVIII ст., після загального визнання та закріплення у законодавстві більшості держав принципу рівної кримінально-правової охорони, з нього часто робилися винятки. Так, у 1815 р. актом Віденського конгресу був визнаний безправним Наполеон: «...Держави, що підписали договір, повідомляють, що Наполеон Бонапарт визнається поза соціальними і цивільними відносинами і що як ворог і підбурювач спокою у світі він віддається переслідуванню злочину в порядку суспільного обвинувачення». У 1844 р. за договором Франції з Марокко, хоча й в обмеженому обсязі, був оголошений поза державною охороною Абд аль КаDIR, який з 1832 по 1847 р. очолював повстання проти французької окупації Алжиру. За офіційними даними, у США з 1882 по 1943 р. при потуранні з боку держави піддалися лінчуванню (самосудові) 3 416 негрів².

Перейдемо до характеристики інших видів соціальних суб'єктів – потерпілих від злочинів.

Юридична особа як потерпілий від злочину. Як відомо, поняття юридичної особи закріплене у цивільному законодавстві. У статті 80 ЦК під цим видом соціального суб'єкта розуміється організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. При цьому підкреслюється, що юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

В історії вітчизняного законодавства питання правової регламентації інституту юридичної особи, так само як і криміналь-

---

¹ Гайдук – особа, що сховалася у горах і не з'явилася у призначений строк до органів влади.

² Таганцев Н.С. Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 397–398; Шаргородский М. Д. Преступления против жизни и здоровья. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – С. 71.

но-правової охорони благ, прав та інтересів цього суб'єкта, вирішувалися по-різному. Особлива увага до цього інституту приверталася у часи Російської імперії. У радянську епоху, з політичних причин, вчення про юридичних осіб практично не існувало, сутність цих соціальних суб'єктів нівелювалася, багато їх видів мали перекручене правове регулювання, усувалися або заборонялися законом. Соціально-політичні реформи кінця ХХ ст. в Україні обумовили перегляд положень радянських приписів. Розвиток ринкових відносин визначив необхідність формування нової правової бази щодо регулювання діяльності юридичних осіб. У Конституції України, а також у КК велика увага приділена правовій охороні різноманітних благ, прав та інтересів цього суб'єкта, особливо праву власності як фундаментальному праву, основі існування будь-якої юридичної особи.

У частині 3 статті 13 Конституції України закріплено: «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом». На виконання цього принципу спрямована низка положень законодавства про кримінальну відповідальність. Так, у Кримінальному кодексі України 2001 р. (на відміну від Кримінального кодексу України 1960 р.) злочини проти власності не диференціюються залежно від форми власності, їх описання об'єднано в єдиному розділі (розділ VI Особливої частини КК), а предмет цих злочинів визначений як «чуже майно».

Характеризуючи злочини проти власності з позиції предмета цього дослідження, доцільно звернути увагу на таку ознаку, що обтяжує відповідальність за їх вчинення, як заподіяння значної шкоди. Її визначення надається у примітці до ст. 185 КК, згідно з якою у статтях 185, 186, 189 та 190 Кодексу значна шкода визначається із врахуванням матеріального становища

1.3. Види потерпілих від злочинів

потерпілого та якщо йому спричинені збитки на суму від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У зв'язку з цим виникає питання тлумачення терміна «потерпілий», вжитого у зазначеній примітці. Необхідно з'ясувати: ним охоплюються лише фізичні особи, чи він поширюється й на інших соціальних суб'єктів, зокрема, юридичних осіб, яким злочини проти власності також заподіюють шкоду? В теорії кримінального права укорінилася думка, що при визначенні ознаки значної шкоди під потерпілим слід розуміти лише фізичну особу. В одному з науково-практичних коментарів до КК з цього приводу зазначається: «Визначення у законі поняття значної шкоди в контексті спричинених значних збитків потерпілому дає змогу дійти висновку про те, що ця ознака може бути інкримінована винному лише у випадку посягання ним на майно, яке є приватною власністю»¹. На такій же позиції стоять й прозастосовники. Узагальнення практики розгляду судами справ про корисливі злочини проти власності, що проводилося Верховним Судом України у I півріччі 2004 р., показало, що при встановленні ознаки значної шкоди під потерпілим розуміються лише фізичні особи. Інші рішення, що зустрічаються в судовій практиці, мають поодинокий характер. Так, наприклад, вирок місцевого Генічеського районного суду від 14 березня 2003 р. за ч. 3 ст. 185 КК засуджено Семенова В. М. Як встановив суд 2 липня 1997 р. близько 00 годин 30 хвилин в селі Новий Труд Генічеського району винний шляхом вільного доступу потрапив на територію ферми № 4 АПСР імені К. Маркса, й викрав 20 голів свиней на загальну суму 3 240 грн. В апеляції прокурор порушив питання про зміну вироку у зв'язку з неправильним застосуванням кримінального закону. Судова палата апеляцію прокурора задовольнила, вирок змінила, пе-

---

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2003. – С. 420.

рекваліфікувавши дії Семенова В. М. з ч. 3 ст. 185 КК на ч. 2 ст. 185 КК.

Таким чином, дослідження кримінально-правової літератури та практики застосування кримінального закону дозволяє зробити висновок, що при тлумаченні ознаки значної шкоди, про яку йдеться у примітці до ст. 185 КК, під потерпілим слід розуміти лише фізичну особу, праву власності якої злочином заподіяна шкода.

Держава як потерпілий від злочину. Питання поняття держави є настільки ж складним та давнім, як і сама держава. Як справедливо зазначав Л. Гумплович, «скільки існувало державознавців і філософів, стільки існувало й визначень держави»¹. То загальнолюдський, то суто класовий підходи використовуються при визначенні цього поняття. Однак думається, що в реальному житті немає ні виключно класових, ні виключно загальнолюдських державних інститутів. Істина, як це нерідко трапляється, знаходиться десь на золотій середині. Отже, ми поділяємо точку зору тих дослідників, які вважають, що держава – це універсальна соціальна організація, яка володіє публічною владою та спеціалізованим апаратом регулятивного впливу, яка виражає передусім інтереси домінуючих соціальних верств та виконує загальні для суспільства завдання².

У Кримінальному кодексі України 2001 р. приділено багато уваги кримінально-правовій охороні благ та інтересів держави Україна, зокрема її конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, власності, державної таємниці, авторитету та нормальному

¹ Гумплович Л. *Общее учение о государстве*. – СПб, 1910. – С. 36.

² Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – Саратов: Изд-во Саратов. ВШ МВД РФ, 1995. – С. 42; Чиркин В. Е. *Современное государство*. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 42; *Общая теория государства и права. Академический курс в 2 т.* / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 2000. – Т. 1: Теория государства. – С. 92–93.

1.3. Види потерпілих від злочинів

функціонуванню органів державної влади. Злочини, які посягають на державні блага та інтереси, передбачені, в основному, у розділах I, XIV, XV, XVIII, XIX Особливої частини КК.

Описанням злочинів проти цінностей держави відкривається Особлива частина КК (розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України»). Цікаво зазначити, що під час обговорення проекту КК деякі вчені, народні депутати та практики висловлювалися проти такого розташування вказаного розділу. Однак, вважаємо, що розробники проекту цілком обґрунтовано виявили достатню принциповість з цього питання. Так, В. Борисов зазначає: «Призначення цього розділу більш значуще, ніж просто захист інтересів держави. Мова йде про захист України як певної соціальної спільності людей, що проживають на одній території і заінтересовані в своєму суверенітеті, збереженні форми державного правління, цілісності і недоторканності держави. ... Крім того, треба підкреслити, що тільки в суспільстві, де забезпечена соціальна стабільність, державний порядок і безпека, суспільна злагода, можливе реальне забезпечення захисту особистих, фізичних і духовних, прав людини і громадянина, основні з яких закріплені в ст.3 Конституції України»¹.

Надаючи великого значення охороні благ та інтересів держави Україна, КК разом з тим захищає певні цінності й інших держав. Наприклад, у ст. 431 КК міститься вказівка на такий вид потерпілого від злочину, як союзна Україні держава.

Інші соціальні утворення як потерпілі від злочину. Кримінально-правова охорона надається соціальним цінностям, які належать не тільки таким формальним колективним суб'єктам, як юридичні особи та держава, але й неформальним соціальним

---

¹ Борисов В. І. Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення. Матер. міжнар. наук-практ. конф. [Харків] 25–26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 101.

утворенням. Так, норми КК спрямовані на правове забезпечення охорони здоров'я населення (розділ VIII Особливої частини КК), різноманітних благ, прав та інтересів національних, расових, етнічних, релігійних груп та інших соціальних утворень (статті 161, 442 КК). При вчиненні злочинів проти соціальних цінностей зазначених соціальних спільнот останні виступають потерпілими від цих злочинів.

Думається, що зазначений клас потерпілих буде отримувати подальший розвиток. Становлення існуючих та формування нових суспільних відносин, безумовно, буде викликати необхідність у захисті кримінально-правовими засобами благ, прав та інтересів неформальних соціальних груп. Отже, цей клас потерпілих поповниться новими видами, як це відбулося, наприклад, у разі криміналізації геноциду (ст. 442 КК).

Суспільство як потерпілий від злочину. В соціології та в інших галузях знання проблема визначення поняття «суспільство» залишається дискусійною. Суперечки обумовлені певними обставинами. По-перше, «суспільство» є дуже широким за обсягом та високоабстрагованим за характером поняттям. По-друге, «суспільство» – це стикова категорія соціальної філософії, соціології, історії, соціальної психології та деяких інших наук, кожна з яких по-своєму, згідно зі своїм предметом і методом дослідження, намагається визначити це поняття. Разом з тим, все ж таки можна виділити два домінуючих підходи до розуміння суспільства: вузький і широкий. Згідно з першим, суспільство є сукупністю людей (їх груп), які знаходяться між собою у певних соціальних зв'язках та які мешкають на певній території у конкретних історичних умовах. Виходячи з другого, – під суспільством слід розуміти сукупність індивідів, які належать до людського роду, тобто людство.

У КК термін «суспільство» вжито у першому значенні. Саме в цьому сенсі він використовується, коли йдеться, наприклад,

1.3. Види потерпілих від злочинів

про суспільну небезпечність злочину (ст. 11 КК), тобто про заподіяння шкоди чи створення загрози такої об'єктам, значущим для сукупності людей, які є громадянами України.

Будь-який злочин заподіює певну шкоду суспільству. Однак з цього не випливає, що суспільство є потерпілим від кожного злочину. Вже зазначалось, що потерпілий – це той соціальний суб'єкт, благу, праву чи інтересу якого, що знаходяться під охороною кримінального закону, злочином заподіяна шкода. Закон охороняє такі блага та інтереси суспільства як довкілля, безпека, порядок, моральність тощо (див., наприклад, розділи IV, VIII, IX, XII Особливої частини КК). У разі посягань саме на ці цінності суспільство виступає потерпілим від злочину. При вчиненні інших злочинів суспільство зазнає так звану «опосередковану» шкоду, й не може розглядатися як потерпілий.

Законодавству про кримінальну відповідальність не байдужий і другий соціологічний підхід до розуміння суспільства. У законі поняття з таким обсягом та змістом позначено терміном «людство» (див. назву розділу XX Особливої частини КК).

Останнім часом у науці та політиці все частіше говорять про людство як про самостійний суб'єкт історичного процесу, соціальної дії, суспільних відносин. Для цього існують вагомі підстави. В умовах глобалізації людство все частіше виступає як єдине ціле в силу розширення та зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків людей, що складають окремі державно-територіальні утворення. Саме в рамках людства як єдиного цілого вирішуються зараз проблеми забезпечення загального миру, збереження та розвитку довкілля, створення умов для розвитку співробітництва та взаємодопомоги територіально-державних спільнот планети. Виходячи з цього, національний законодавець визнає, що для українського суспільства значущими є не тільки цінності, що належать йому, індивідові чи юридичній особі, які є його елементами, або українській державі, а

й блага та інтереси, що належать усьому людському родові. До таких цінностей національний законодавець відніс: мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок. Злочини, що посягають на ці цінності, передбачені у розділі XX Особливої частини КК. Потерпілим від них є людство.

1.3.3. Поділ потерпілих від злочинів на види за ознаками заподіяної їм шкоди та вчиненого щодо них злочину. Важливе кримінально-правове значення має поділ потерпілих від злочинів за ознакою заподіяної їм шкоди. Цей поділ отримав певне законодавче відображення, адже саме він покладений в основу визначення потерпілого як суб'єкта кримінального, яке закріплене у ст. 49 КПК. Поділ потерпілих за ознакою заподіяної їм шкоди може залежати від видозміни цієї ознаки. Так, характеризуючи суспільно небезпечні наслідки, Н. Кузнецова підкреслює, що їх зміст визначається змістом об'єктів, шкідливі зміни в яких вони вчиняють¹. Кримінальний кодекс передбачає багато видів таких об'єктів. Стільки ж існує і видів суспільно небезпечних наслідків. Узагальнено їх можна класифікувати на фізичні, психічні, економічні та організаційні. Залежно від виду заподіяної потерпілому шкоди можна виділити: потерпілих, яким заподіяна фізична шкода (1); потерпілих, яким заподіяна психічна шкода (2); потерпілих, яким заподіяна економічна шкода (3); потерпілих, яким заподіяна організаційна шкода (4). У літературі зазначається, що за ступенем реалізації суспільно небезпечні наслідки можна поділити на реальну шкоду та загрозу (небезпеку) її заподіяння². Отже, *залежно від*

¹ Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. – М.: Гос. юр. издат., 1958. – С. 18–20; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой. – С. 230.

² Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. – С. 20–27; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой. – С. 230.

1.3. Види потерпілих від злочинів

ступеня заподіяння потерпілому шкоди можна виділити: потерпілих, яким заподіяний реальна шкода (1) та потерпілих, щодо яких створена загроза заподіяння реальної шкоди (2) (наприклад, потерпілі від злочинів, передбачених у ч. 1 ст. 135, ч. 1 ст. 139, ч. 1 ст. 142 КК).

Поділ потерпілих від злочину за ознакою вчиненого щодо них злочину можна проводити за різними критеріями. *Залежно від родового об'єкта злочинів* можна виділити: потерпілих від злочинів проти основ національної безпеки України (1); потерпілих від злочинів проти життя та здоров'я людини (2); потерпілих від злочинів проти волі, честі та гідності людини (3); потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості людини (4); потерпілих від злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (5); потерпілих від злочинів проти власності (6); потерпілих від злочинів у сфері господарської діяльності (7); потерпілих від злочинів проти довкілля (8); потерпілих від злочинів проти громадської безпеки (9); потерпілих від злочинів проти безпеки виробництва (10) та ін. Слід зазначити, що деякі з зазначених груп потерпілих були предметом самостійних кримінально-правових досліджень¹. *Залежно від тяжкості вчиненого злочину* можна виділити: потерпілих від злочинів

---

¹ Сенаторов М. В. Потерпілі від злочинів проти громадської безпеки // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України: Матер. міжнар. наук.-практ. семінару [Харків] 1–2 жовт. 2002 р. / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 84–85; Бахуринська О. До питання про потерпілого від порушень вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України) // Підприємство, господарство і право. – 2003. – № 8. – С. 85–88; Трикоз Е. Н. Уголовно-правовая охрана лиц, пользующихся международной защитой // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники. Материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М.В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. / [Редкол.: ... Комиссаров В. С. (отв. ред.) и др.]. – М.: ЛексЭст, 2004. – С. 363–367.

невеликої тяжкості (1); потерпілих від злочинів середньої тяжкості (2); потерпілих від тяжких злочинів (3); потерпілі від особливо тяжких злочинів (4). Дослідження груп потерпілих, утворених при такому поділі, має важливе значення для вирішення питань звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

Всі наведені вище поділи відображають реально існуючі, відмітні властивості відповідних видів (класів) потерпілих від злочину. Разом з тим, кожний окремих вид (клас) має ті ж ознаки, що і загальне поняття потерпілого від злочину. Це дозволяє більш детально розробляти поняття окремих видів (класів) потерпілих, що сприятиме більш глибокому вивченню потерпілих від злочинів як у науці кримінального права, так і у кримінології та інших науках кримінального циклу.

***

Проведене дослідження поняття потерпілого від злочину дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Дефініція, що закріплена у ст.49 КПК не визначає поняття «потерпілий від злочину». В ній відображене інше юридичне поняття, а саме «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу».

2. Будь-якого потерпілого від злочину характеризують три ознаки: соціальна ознака (1); ознака заподіяної потерпілому шкоди (2); ознака вчиненого щодо нього злочину (3).

3. Потерпілий від злочину – це завжди соціальний суб'єкт, елемент соціуму, учасник соціальної дії та суспільних відносин. Сучасна наука кримінального права, чинне законодавство про кримінальну відповідальність не розглядають як потерпілих від злочинів тварин, речі чи явища.

Потерпілим від злочину може бути будь-який вид соціального суб'єкта: фізична особа, юридична особа, держава, інше соціальне утворення, а також суспільство в цілому. Інші підхо-

1.3. Види потерпілих від злочинів

ди до окреслення суб'єктивного складу потерпілих від злочинів сприяють необґрунтованому звуженню їх поняття.

4. Потерпілий від злочину – це суб'єкт, якому заподіюється шкода. Поняття шкоди нероздільно пов'язане з об'єктом кримінально-правової охорони, об'єктом злочину. Потерпілим від злочину є суб'єкт, блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода.

Потерпілий від злочину існує у разі вчинення не лише закінченого, але й незакінченого злочину, тобто і тоді, коли охоронюваному благу, праву чи інтересу соціального суб'єкта створюється загроза заподіяння шкоди.

5. Потерпілий від злочину – це суб'єкт, якому шкода заподіюється чи створюється загроза заподіяння не будь-якою дією чи подією, а лише злочином.

6. Наведене дозволило визначити поняття потерпілого від злочину, сформулювати його дефініцію. Потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт, блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої.

7. Поняття «потерпілий від злочину» слід відрізнити від понять «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «жертва злочину».

8. Залежно від істотних ознак потерпілого від злочину виділені три групи поділів потерпілих від злочинів: поділ за соціальною ознакою (1); поділ за ознакою заподіяної потерпілому шкоди (2); поділ за ознакою вчиненого щодо нього злочину (3).

РОЗДІЛ 2

ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛОЧИНУ В СИСТЕМІ ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

Особливе місце в науці кримінального права займає загальне вчення про склад злочину. Завдяки положенням цього вчення вирішуються питання криміналізації та декриміналізації діянь, правильної кваліфікації злочинів, визначення виду та міри покарання та багато інших.

Домінуючою в юридичній літературі є точка зору, згідно з якою під складом злочину розуміється сукупність встановлених у кримінальному законі ознак, що визначають суспільно небезпечне діяння як злочинне. При такому підході склад злочину розглядається як логічна структура злочину певного виду, його абстракція¹.

Однак існує й інший погляд на склад злочину. Так, Н. Кузнецова стверджує, що склад злочину – це не абстрактне, а соціально-правове явище, якому в реальній дійсності відповідають об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна підсистеми. Склад злочину – це система обов'язкових об'єктивних і суб'єктивних елементів діяння, які утворюють його суспільну небезпечність та структуровані за чотирма підсистемами, ознаки яких передбачені в диспозиціях кримінально-правових норм Загальної та Особливої частин КК².

Питання сутності складу злочину є предметом довгої, досить аргументованої як з одного, так і з іншого боку дискусії.

---

¹ *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления. – М.: Юридическая литература, 1957. – С. 49–60; *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М.: Юридическая литература, 1963. – С. 130–131; *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Юристъ, 2001. – С. 59; *Карпушин М. П., Курляндский В. И.* Уголовная ответственность и состав преступления. – С. 164; *Гаухман Л. Д.* Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2001. – С. 35.

² Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой. – С. 176

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

Автор цієї роботи поділяє першу точку зору. Склад злочину – це логічна структура, яку утворюють найсуттєвіші ознаки певного виду злочину. Склад – це ідеальний, абстрактний об'єкт. Ті ж підсистеми, на які вказує Н. Кузнєцова (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), розглядаються нами не як елементи складу злочину, а як структурні одиниці самого злочину¹.

Структурною одиницею складу злочину є ознака певного виду злочину. Ознаки складу злочину характеризуються тим, що всі вони передбачені в кримінальному законі або однозначно впливають з нього при тлумаченні, відображають суспільну небезпечність злочину, визначають відмінність злочину від незлочинного діяння або ж одного злочину від іншого².

У межах загального вчення про склад злочину всі існуючі ознаки складу окремих злочинів були узагальнені та отримали загальні назви: предмет злочину, суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, обстановка, спосіб, засоби вчинення злочину, вік та осудність особи, яка вчинила злочин, вина, мотив, мета та інші.

У цьому ж вченні був проведений поділ ознак складу злочину на види. Залежно від того, входить та чи інша ознака до складу будь-якого злочину чи ні, виділяються: обов'язкові ознаки, тобто ті, що характеризують будь-який злочин та містяться в усіх складах злочинів (наприклад, суспільно небезпечне діяння) (1) та факультативні ознаки, тобто ті, які властиві тільки деяким злочинам та включені лише до їх складу (наприклад,

---

¹ *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления. – С. 63; *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. – С. 59–60; *Карпушин М. П., Курляндский В. И.* Уголовная ответственность и состав преступления. – С. 174.

² *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления. – С. 73–86; *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. – С. 94; *Карпушин М. П., Курляндский В. И.* Уголовная ответственность и состав преступления. – С. 163–164; *Гаухман Л. Д.* Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – С. 48.

спосіб вчинення злочину) (2). Залежно від виду суспільної небезпечності, що характеризує та чи інша ознака, виділяються: ознаки, що характеризують типову суспільну небезпечність злочину (конститутивні ознаки) (1); ознаки, що характеризують підвищену суспільну небезпечність злочину (ознаки, які обтяжують відповідальність) (2); ознаки, що характеризують знижену суспільну небезпечність (ознаки, які пом'якшують відповідальність) (3). Існують і інші диференціації ознак складу злочину¹.

Величезною заслугою науки кримінального права є здійснення систематизації ознак складу злочину, виявлення єдиної загальної структури всіх злочинів та побудова на цій основі складу кожного злочину. Як відомо, у соціології будь-яка поведінка людини може бути розглянута з точки зору чотирьох утворюючих її елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Це структурування поширюється і на злочин як на певний вид людської поведінки. Залежно від того, який структурний елемент злочину характеризує та або інша ознака складу злочину, всі ознаки складу злочину поділяються на: ознаки об'єкта злочину (1); ознаки об'єктивної сторони (2); ознаки суб'єкта злочину (3); ознаки суб'єктивної сторони (4)².

Дослідження приписів законодавства про кримінальну відповідальність, а також положень теорії кримінального права дозволяє розглянути потерпілого від злочину скрізь призму загального вчення про склад злочину. Співвіднесемо ті вимоги, які кримінально-правова наука пред'являє до ознаки складу злочину, із властивостями, що належать потерпілому від злочину.

В багатьох диспозиціях статей Особливої частини КК вказується на потерпілого від злочину. В одних диспозиціях вживається сам термін «потерпілий» (наприклад, статті 271–275

---

¹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – С. 104–123; Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – С. 46–57.

² Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – С. 59–60.

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

КК), в інших – передбачається певний вид потерпілого (наприклад, статті 154, 157 КК).

Виявити, хто є потерпілим від злочину, можна шляхом тлумачення будь-якої кримінально-правової норми, що передбачає відповідальність за певний злочин. Однак з цього не випливає, що потерпілий є обов'язковою ознакою всякого складу злочину. В цьому аспекті потерпілий дуже схожий з суспільно небезпечними наслідками. Як відомо, немає жодного злочину, вчинення якого не приводило б до негативних змін у охоронюваних кримінальним законом об'єктах. Однак наслідки розглядаються як ознака складу злочину лише у тих випадках, коли вони безпосередньо зазначені в законі. Те ж саме можна сказати й про потерпілого. Злочини завжди заподіюють шкоду охоронюваному законом благам, правам чи інтересам певних соціальних суб'єктів. Потерпілий виникає у разі вчинення будь-якого злочину. Проте ознакою складу злочину він стає лише у тих випадках, коли на нього безпосередньо вказано у законодавчому формулюванні певного злочину.

Більшість потерпілих, які зазначені в законі, відбивають певний рівень їх суспільної небезпечності. Наприклад, у ч. 1 ст. 152 КК вказівкою на потерпілу особу відображена типова суспільна небезпечність злочину, а у ч. 3 цієї ж статті вказівкою на потерпілого (неповнолітнього чи неповнолітню) характеризується підвищена суспільна небезпечність злочину, адже звалтуванням неповнолітньої чи неповнолітнього порушуються не тільки суспільні відносини щодо охорони статевої свободи людини, а й відносини, що забезпечують нормальний фізичний, моральний та соціальний розвиток неповнолітніх осіб, їх статево недоторканість.

Ознака потерпілого дозволяє відрізнити злочинні діяння від незлочинних, а також один злочин від іншого. Наприклад, перешкодження законній діяльності професійних спілок, політич-

них партій, громадських організацій та їх органів є злочином, передбаченим у ст. 170 КК, а перешкоджання діяльності інших юридичних осіб є або злочином, передбаченим іншою статтею (наприклад, ст. 206 «Протидія законній господарській діяльності»), або ж взагалі незлочинною дією. За ознакою потерпілого різняться між собою злочини, описані в ч. 1 ст. 343 КК (Втручання у діяльність працівника правоохоронного органу), ч. 1 ст. 344 КК (Втручання в діяльність державного діяча) та в ч. 1 ст. 376 КК (Втручання в діяльність судових органів). За цією ознакою розмежовуються злочини, передбачені в статтях 345, 346, 377, 398 КК, та багато інших.

Таким чином, викладене показує, що всі ті вимоги, які кримінально-правова наука пред'являє до ознаки складу злочину, цілком поширюється і на певні види потерпілих від злочинів. Це дає підстави стверджувати, що потерпілий є ознакою складу окремих злочинів.

Потерпілі, які є ознаками складу злочину, у межах вчення про склад злочину охоплюються загальним поняттям «потерпілий від злочину», під яким розуміється *соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство в цілому), благу, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої, і на якого вказано в законі при формулюванні певного виду злочину.*

В юридичній літературі панує думка, що потерпілий від злочину є різновидом предмета злочину. Так, А. Пашковська стверджує, що предмет злочину – це елемент матеріального світу, впливаючи на який винний здійснює посягання на об'єкт злочину. Іноді, частіше при посяганнях на особу, під ознакою «предмет злочину» розуміється людина, шляхом впливу на тіло якої відбувається посягання проти об'єкта. У таких випадках

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

термін «предмет злочину» замінюють поняттям «потерпілий»¹. З точки зору Л. Гаухмана, «предмет злочину – це матеріальний субстрат, предмет матеріального світу, живий чи неживий, у зв'язку з яким або з приводу якого вчинюється злочин, на який безпосередньо впливає злочинець, вчинюючи злочин. Коли таким предметом є людина, то він іменується потерпілим у кримінально–правовому сенсі»². Звісно, що такі думки ставлять під сумнів твердження про те, що потерпілого від злочину в межах загального вчення про склад злочину слід розглядати як самостійну узагальнену ознаку.

Вирішення питання співвідношення поняття потерпілого від злочину та предмета злочину безпосередньо залежить від встановлення змісту, вкладеного в них. Разом з тим, у кримінально-правовій літературі немає єдиного підходу до визначення поняття предмета злочину.

На думку Б. Никифорова, предметом злочину є предмет охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин. Особливої актуальності набувають такі судження автора: «... При більш глибокому дослідженні об'єкта саме як суспільного відношення проблема предмета злочину в її теперішньому вигляді по суті знімається, тому що усувається необхідність в самостійному дослідженні предмета злочину як явища, що перебуває за межами об'єкта і веде самостійне стосовно нього існування. При цьому, зрозуміло, не можна вважати, що зникає сам цей «предмет», у разі чого злочин стає «безпредметним». При більш глибокому дослідженні виявляється таке: те, що зараз прийнято іменувати предметом, співвідноситься з об'єктом не як частини неназваної єдності, розташовані зовнішньо одна до іншої, а як

---

¹ Курс уголовного права / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой. – Т. 1: Учение о преступлении. – С. 210–211.

² Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – С. 84.

складова частина цілого – з самим цим цілим, яке, крім «предмета», містить й інші елементи»¹.

На іншій позиції стояв Є. Фролов. З його точки зору, предметом злочину слід вважати не будь-який предмет суспільних відносин, а лише той, що зазнав фізичного впливу з боку злочинця. «Під предметом злочину слід розуміти такі предмети (тіла), які служать матеріальним (речовим) приводом, умовою чи свідченням існування певних суспільних відносин і за допомогою вилучення, знищення чи видозмінення яких заподіюється збиток об'єкту кримінально-правової охорони»². Ця позиція знайшла своє відображення й в кандидатській дисертації С. Кравцова³. Ширше визначення запропонував М. Беляєв. З його точки зору, предметом посягання може бути не лише предмет суспільних відносин, але й будь-який інший елемент об'єкта злочину, на який вплинув злочинець⁴. На близькій позиції стоїть М. Коржанський, А. Пашковська, Л. Гаухман та інші вчені⁵. Так, М. Коржанський зазначає: «... Предметом злочину слід визнати матеріальний об'єкт, в якому проявляються суспільні відносини, й, впливаючи на який, суб'єкт змінює їх. Однак таке визначення предмета буде неповним, якщо не враховувати, що під матеріальним об'єктом в даному визначенні розуміється як об'єкт, так і суб'єкт, оскільки людська діяльність є активність суб'єкта, котра спрямована, як на об'єкти, так і на інших суб'єктів. Цю

---

¹ Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 130.

² Фролов Е. А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 29.

³ Кравцов С. Ф. Предмет преступления: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Л., 1976. – С. 3, 16.

⁴ Курс советского уголовного права. – Т. 1. – С. 303.

⁵ Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – С. 99, 103; Курс уголовного права. / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой. – Т. 1: Учение о преступлении. – С. 210; Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – С. 84.

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

обставину необхідно враховувати, тому що суспільні відносини можуть бути порушені впливом як на матеріальний об'єкт, так і на суб'єкт відношення, тобто шляхом впливу на будь-яку сторону суспільного відношення»¹.

Позицію Б. Никифорова щодо ототожнення предмета злочину та предмета охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин відстоював В. Глістін². При цьому він зазначав, що предметом суспільних відносин можуть визнаватися не лише матеріальні, але й ідеальні блага. «Такий підхід означає, що в одних випадках структурним елементом є речі (тіла, фізичні предмети, а точніше, їх соціальні властивості), а в інших – соціальні чи духовні блага, цінності. Матеріальні відносини існують з приводу майна чи іншого природного багатства, ідеологічні, – охоплюючи різні їх види, – з приводу соціальних, духовних благ або цінностей, охоплюючи більш чи менш великі соціальні інститути»³. Ті ж предмети, що перебувають поза структурою охоронюваних суспільних відносин, однак, будучи компонентами злочинів, на думку вченого, слід відносити до так званих «знарядь впливу на суспільні відносини» («знарядь злому суспільних відносин») і розглядати їх серед елементів об'єктивної сторони злочину. Опонуючи противникам своєї концепції, В. Глістін вказував, що фізичний вплив, який здійснюється з боку злочинця на певну річ, не є істотною ознакою предмета злочину. «Головне в теорії об'єкта злочину полягає в тому, щоб, розкривши внутрішню структуру суспільних відносин, встановити чіткі межі явища, охоронюваного нормою права, визначити, що знаходиться усередині нього і, таким чи-

---

¹ Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – С. 99.

² Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – С. 44.

³ Там само. – С. 48.

ном, обмежити сферу дії кримінально-правової норми даними рамками, усунути в такий спосіб довільне розширення сфери її дії й нарешті чітко визначити межі чинності кримінального закону в цілому. При такому підході вирішується й інше не менш важливе завдання розмежування подібних складів злочинів за ознаками їх об'єкта, питання способів охорони і т. ін. Концепція ж предмета як будь-якого елемента, через який посягання впливає на суспільні відносини, нічого не дає»¹.

З думкою В. Глістіна не погоджується В. Тацій. «Перш за все викликає сумніви правомірність найменування зазначених соціальних цінностей. Адже ми не вважаємо можливим називати всіх суб'єктів охоронюваного відношення суб'єктами злочину, хоча вони також є структурними елементами даного відношення й перебувають в аналогічному зв'язку з об'єктом злочину»².

Увагу науковця привернула й така деталь: «Коли ми говоримо «суб'єкт злочину», «суспільно небезпечне діяння» і т. ін., то маємо на увазі ті елементи чи ознаки, які властиві, притаманні самому злочину і тому характеризують його. Вочевидь, і етимологія виразу «предмет злочину» аналогічна. Тут йдеться про ознаку, яка властива, притаманна передусім самому злочинному діянню та є його невід'ємною, складовою частиною»³.

В. Тацій також не може визнати правильним те, що всі ті предмети, які не входять до структури суспільного відношення, хоча з ними чинне кримінальне законодавство пов'язує певні правові наслідки, можна відносити до об'єктивної сторони. «По-перше, виникає запитання: чому їх необхідно відносити до об'єктивної сторони, а не до об'єкта, з яким вони, безперечно, знаходяться в більш тісному зв'язку? По-друге, об'єктивна

---

¹ Глістин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – С. 47.

² Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Х: Вища школа, 1988. – С. 40.

³ Там само. – С. 40.

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

сторона як елемент складу злочину має свою власну структуру, свої, притаманні їй системоутворюючі ознаки. Тому включення в її склад додаткових ознак навряд чи виправдано, тим більш, що вони будуть чимось стороннім їй»¹.

Разом з тим, слід зазначати, що при вказівці на блага, з приводу яких або у зв'язку з якими існують охоронювані кримінальним законом відносини, В. Глістін не використовував термін «предмет злочину». Такі блага автор називав «предметом суспільних відносин»². Доцільно також згадати, що у семасіології, філософії та інших галузях знань як предмет розглядається те, на що спрямована діяльність суб'єкта. Багато злочинів вчинюються шляхом вилучення, знищення чи видозмінення предметів суспільних відносин. Це, на наш погляд, певною мірою виправдовує іменування таких благ предметами злочинів.

З того, що предмет злочину є частиною об'єкта злочину, зовсім не випливає, що предмет – це стороннє для злочину явище. Предмет також, як і суб'єкт злочину, суспільно небезпечне діяння та інші складові посягання, належить самому злочину й, за певних умов, здатний охарактеризувати його.

З нашої точки зору, речі, які не входять до структури суспільних відносин, однак з якими чинне кримінальне законодавство пов'язує певні правові наслідки, В. Глістін справедливо відніс до об'єктивної сторони злочину, не дивлячись на те, що такі предмети можуть перебувати в певному зв'язку з об'єктом злочину. Звернемось до аналогії. Суспільно небезпечні наслідки також перебувають у тіснішому зв'язку з об'єктом злочину, однак з цього не робиться висновок, що вони є компонентом об'єкта злочину.

---

¹ Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 40.

² Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – С. 43–58.

Разом з тим, ми згодні з думкою В. Тація щодо неможливості виділення в об'єктивній стороні злочину таких складових, як «знаряддя впливу на суспільні відносини» чи «знаряддя злому суспільних відносин». Предмети, які не входять до структури охоронюваних суспільних відносин, однак з певними властивостями яких закон пов'язує наявність в діяннях особи ознак конкретного складу злочину, доцільно розглядати як *засоби вчинення злочину*¹. *Під такою ознакою складу злочину ми розуміємо предмети матеріального світу, які використовує злочинець вчиняючи суспільно небезпечне діяння, і на які вказано в кримінальному законі при формулюванні певного виду злочину або ж які впливають зі змісту закону при тлумаченні.*

Отже, з точки зору автора цього дослідження, найбільш переконливою є позиція щодо визначення предмета злочину, яку займають Б. Никифорова та В. Глістіна. Розвиваючи її положення, можна зробити висновок, що *предметом злочину як ознакою складу злочину є матеріальне чи ідеальне благо (річ або явище), з приводу якого існують охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, і на яке вказується в цьому законі при формулюванні певного виду злочину або яке впливає зі змісту закону при тлумаченні.* Ті речі, які не входять до складу охоронюваних суспільних відносин, але з властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діях особи ознак складу певного злочину (наприклад, підроблені гроші, державні цінні папери та білети державної лотереї (ст. 199 КК), підроблені документи на переказ, платіжні картки чи інші засоби доступу до банківських рахунків (ст. 200 КК)), доцільно розглядати як засоби вчинення злочину. Такий підхід до встановлення суті предмета злочину має такі переваги перед іншими. Перш за все, він дозволяє найбільш повно розкрити сутність, і, насамперед, соціальну природу предмета злочину (матеріальне чи

---

¹ Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. – С. 11.

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

ідеальне благо (річ або явище), з приводу якого соціальні суб'єкти вступають у суспільні відносини). Крім того, він сприяє відмежуванню предмета злочину від інших ознак складу злочину (зокрема, потерпілого від злочину та засобів вчинення злочину). Нарешті, завдяки йому досить точно визначається місце предмета злочину в системі ознак складу злочину (група ознак, що характеризує об'єкт злочину).

Таким чином, виходячи з запропонованого визначення предмета злочину можна зробити висновок, що різниця між предметом та потерпілим має місце. Потерпілий – це соціальний суб'єкт, учасник соціальної взаємодії, суспільних відносин; предмет – це матеріальне чи ідеальне благо (річ або явище), з приводу якого існують суспільні відносини між соціальними суб'єктами. Не існує жодного охоронюваного кримінальним законом суспільного відношення, в якому б соціальний суб'єкт виступав би предметом такого відношення.

Тут слід зауважити, що в юридичній літературі з цього приводу існують й інші думки. Так, В. Глістин стверджував, що суспільні відносини можуть виникати і з приводу соціальних суб'єктів. «У КК РРФСР міститься низка норм, які регламентують охорону суспільних відносин, в які особа включена як предмет. В таких складах, як викрадення чи підміна, незаконне позбавлення волі, залишення в небезпеці, ненадання допомоги хворому, ненадання капітаном судна допомоги особам, які зазнали лиха (статті 125–129 КК) і ряд інших, охороняються відносини між учасниками з приводу особи»¹. На близькій до цієї позиції стоїть В. Тацій. «Дійсно, людина, яка є, як правило, суб'єктом суспільного відношення, може у деяких випадках бути його предметом»². Як приклад автор наводить суспільне

¹ Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – С. 41.

² Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 43.

відношення, на яке посягає такий злочин, як викрадення чи підміна дитини¹.

Однак, з точки зору автора цього дослідження, приводом існування відносин, що аналізують В. Глістін та В. Тацій, є не соціальні суб'єкти, а певні матеріальні чи ідеальні блага. Так, при підміні дитини такими благами є нормальний соціальний та моральний розвиток неповнолітнього, його особиста недоторканність; при незаконному позбавленні волі – особиста воля; при залишенні в небезпеці, ненаданні допомоги хворому, а також ненаданні капітаном судна допомоги особам, які зазнали лиха – безпека життя та здоров'я людей. Ті ж суб'єкти, яких автори розглядають як предмети суспільних відносин (дитина; особа, яка незаконно позбавлена волі; особа, яка перебуває в небезпечному для життя чи здоров'я стані; хворий; особи, що зазнали лиха), насправді є учасниками цих відносин, власниками відповідних благ, потерпілими від злочинів.

Відмінність потерпілого та предмета злочину полягає і в тому, що першому злочин завжди заподіює шкоду, а другий – у разі вчинення злочину може й не зазнавати ніяких негативних змін. Наприклад, при вчиненні крадіжки, грабежу чи розбою потерпілий, безсумнівно, зазнає шкоди, а предмет злочину (майно), як правило, залишається незмінним.

Таким чином, викладене дозволяє зробити висновок, що поняття потерпілого від злочину та предмета злочину *не співпадають ані за змістом, ані за обсягом (навіть частково)*.

Іноді в юридичній літературі зустрічаються судження, що до кримінального права слід ввести поняття «спеціальний потерпілий», тому що потерпілий від злочину включається в складі злочинів не завжди, а лише тоді, коли необхідно звузити коло потерпілих, відмежувати його за певними умовами (стан,

---

¹ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 43.

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

аналогічний складам зі спеціальним суб'єктом злочину)¹. Однак ця точка зору здається недостатньо аргументованою. Для того щоб стверджувати, що той чи інший склад злочину передбачає спеціального потерпілого, необхідно назвати хоча б один склад, який би містив загального потерпілого. Проте у кримінальному законі такого складу злочину не існувало і не існує, на відміну, скажімо, від складу із загальним суб'єктом злочину.

У науці також висловлюється думка, що ознакою складу злочину виступає не потерпілий від злочину, а «ознака, що характеризує потерпілого» або «ознака, що характеризує особу потерпілого»². Така позиція також викликає заперечення. Дослідження законодавства про кримінальну відповідальність дає можливість зробити висновок, що законодавець, конструюючи склади злочинів, вказує не на ознаки, які характеризують потерпілих чи їх особу, а безпосередньо називає види потерпілих: державний чи громадський діяч, заручник, пацієнт, суддя, народний засідатель, присяжний тощо (ст. 112, п. 3 ч. 2 ст. 115, статті 141, 377 КК та ін.).

Потерпілий є ознакою 122 складів злочинів, що становить 17,4% від їх загальної кількості³. В усіх цих складах потерпілий є обов'язковою ознакою. Разом з тим, деякі зі складів такої ознаки не мають (див., наприклад, ст. 200 КК «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнання для їх виготовлення», ст. 246 КК «Незаконна порубка лісу»). Отже, в одних

¹ Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве. – С. 22-23.

² Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве. – С. 22; Фаргиев И. Значение признаков состава преступления, характеризующих потерпевшего. – С. 31.

³ За нашими підрахунками у КК передбачено 702 складу злочину (Див. також: Зеленецький В. С. Количественный подход к характеристике структурных элементов Особенной части Уголовного кодекса Украины. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2001. – С. 8).

складах потерпілий – це обов’язкова ознака, а в інших – не обов’язкова. Таким чином, у межах загального вчення про склад злочину потерпілий належить до групи додаткових, факультативних ознак складу злочину.

Як зазначалося, потерпілий разом з іншими ознаками складу злочину може характеризувати різні рівні суспільної небезпечності злочину. У тих складах злочинів, в яких потерпілий характеризує типову суспільну небезпечність, він виступає конститутивною ознакою складу злочину (див., наприклад, ст. 170 КК «Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій», ст. 280 КК «Примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов’язків», ст. 304 КК «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність»). Таку функцію потерпілий виконує у 87 складах злочинів, що становлять 12,4% від їх загальної кількості. У тих складах злочинів, у яких потерпілий відбиває підвищену суспільну небезпечність, він розглядається як ознака, що обтяжує відповідальність (див., наприклад, ч. 3 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 303 КК). Таку роль потерпілий відіграє у 35 складах злочинів, що становлять 5% від їх загальної кількості. Дослідження злочинів, передбачених у КК, показує, що потерпілий ніколи не характеризує знижену суспільну небезпечність, тобто потерпілий не може бути ознакою складу злочину, що пом’якшує відповідальність.

Аналіз законодавства про кримінальну відповідальність свідчить про те, що ознаками складу злочину є найрізноманітніші види потерпілих від злочинів. З метою поглибленого вивчення всіх цих видів їх доцільно об’єднати у певні групи.

Слід зазначити, що класифікація потерпілих, які є ознаками складу злочину, вже проводилася в науці кримінального права. Ще О. Лохвицький, досліджуючи Уложення про покарання 1845 р., виділяв такі групи потерпілих. Так, група, сформована за озна-

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

кою віку, містила таких потерпілих: дитина, яка тільки що народилася; малолітні взагалі; неповнолітні; дитина до трьох років, дитина від трьох до семи років; за ознакою статі: жінка, чоловік; за ознакою фізичних та розумових вад потерпілого: потвора, глухонімиий, сліпий, недоумкуватий, божевільний; за ознакою політичного становища: Государ Імператор та члени Імператорського дому, іноземний Государ, дипломатичний агент, особа, що має законну владу (посадова особа; начальник); за ознакою суспільного положення: поміщик, хазяїн або майстер, пан та члени його родини; за ознакою релігійного становища: священнослужитель християнських віросповідань; за ознакою шлюбних чи родинних відносин: чоловік (дружина), батько, дитина, брат (сестра), дядько (тітка), тесть (теща), свекор (свекруха)¹.

Залежно від особливостей соціального суб'єкта можна виділити чотири види потерпілих, що є ознаками складу злочину: *фізичні особи (1); юридичні особи (2); держава (3); інші соціальні утворення (4)*.

Тут слід зазначити, що попри те, що такий вид потерпілого від злочину, як суспільство, має важливе значення для визначення соціальної сутності злочинів, їх диференціації в межах Особливої частини КК, встановлення суспільно небезпечних наслідків посягань, законодавець не вказує на нього при формулюванні певних видів злочинів, тому цей вид потерпілого не розглядається як ознака складу злочину.

Перша група потерпілих, які є ознаками складів злочинів, є численною, тому залежно від соціального статусу фізичної особи в цій групі доцільно виділити дванадцять підгруп.

Потерпілі, статус яких обумовлюється суспільними відносинами, що забезпечують діяльність вищих органів державної влади, а також політичних партій (1.1): Президент України (статті 112, 344, 346 КК), Голова Верховної Ради (статті 112, 344,

---

¹ Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. – С. 200–214.

346 КК), народний депутат України (статті 112, 344, 346, 351 КК), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (статті 112, 344, 346 КК), представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 344 КК); Прем'єр-міністр України (статті 112, .344, 346 КК), член Кабінету Міністрів України (статті 112, 344, 346 КК), Голова Конституційного Суду України (статті 112, 344, 346 КК), суддя Конституційного Суду України (статті 112, 344, 346 КК), Голова Верховного Суду України (статті 112, 344, 346 КК), член Верховного Суду України (статті 112, 344, 346 КК), Голова вищого спеціалізованого суду (статті 112, 344, 346 КК), суддя вищого спеціалізованого суду (статті 112, 344, 346 КК), керівник політичної партії (статті 112, 346 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері охорони здоров'я людини (1.2): хворий (статті 138, 139, 140 КК); пацієнт (ст.141 КК); психічно здорова особа (ст.151 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері охорони материнства та дитинства, зокрема, відносинами, які забезпечують нормальний фізичний, психічний, соціальний розвиток неповнолітніх (1.3): жінка, яка перебувала у стані вагітності (вагітна жінка) (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 172, ч. 3 ст. 314 КК); матір, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда (ч. 2 ст. 172 КК); неповнолітній (неповнолітня чи неповнолітній) (ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, частини 1, 2 ст. 137, ч. 2 ст. 140, ст.141, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 147, ч. 2 ст. 149, ч. 3 ст. 152, ч. 2 ст. 153, ч. 2 ст. 172, ч. 3 ст. 300, частини 2, 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ст. 304, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 317, статті 323, 324 КК); особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ч. 1 ст. 156 КК); малолітня дитина (малолітній, малолітня особа) (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 146, ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 299, ч. 3 ст. 307 КК); новонароджена дитина (ч. 2 ст. 135 КК); дитина, яка не досягла віку,

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

з якого законодавством дозволяється працевлаштування (ст. 150 КК); особа, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами щодо реалізації людиною статевої свободи (1.4): жінка чи чоловік (ч. 1 ст. 154 КК); потерпіла чи потерпілий (ч. 2 ст. 154 КК); потерпіла особа (ст. 152, 153 КК)

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами щодо реалізації виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (1.5): громадянин, що здійснює право обирати чи бути обраним Президентом України, народним депутатом України, депутатом Автономної Республіки Крим, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою, вести передвиборну агітацію (ст. 157 КК); громадянин, що здійснює право брати або не брати участь у референдумі, вести агітацію до дня проведення референдуму (ст. 160 КК); діти, які мають право на отримання аліментів або на утримання (ст. 164 КК); непрацевдатні батьки, які мають право на утримання (ст. 165 КК); особа щодо якої встановлена опіка чи піклування (підопічний) (ст. 166, 167 КК); усиновитель чи удочеритель (ст. 168 КК); журналіст (ст. 171 КК); працівник (статті 172–174 КК); громадянин, з яким укладена угода щодо його роботи за межами України (ч. 2 ст. 173 КК); священнослужитель (ч. 2 ст. 180 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері господарської діяльності (1.6): той, хто займається господарською діяльністю (суб'єкт господарської діяльності) (статті 206, 231, 232 КК); покупець або замовник (ст. 225 КК); споживач (ст. 227 КК); власник комерційної таємниці (ст. 232 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері виробництва (1.7): особи, що мають постійний або тимчасовий зв'язок з виробництвом (статті 271, 272 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері руху та експлуатації транспорту (1.8): працівник залізнично-

го, повітряного, водного, автомобільного, міського електричного чи магістрального трубопровідного транспорту (ст. 280 КК); близька працівнику транспорту особа (ст. 280 КК); екіпаж та пасажери судна, а також зустрінути у морі або на іншому водному шляху особи, які зазнали лиха (ст.284).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами, що забезпечують нормальну діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (1.9.): Генеральний прокурор України (статті 112, 346 КК); Голова Рахункової палати (статті 112, 344, 346 КК); член Рахункової палати (ст. 344 КК); Голова Національного банку України (статті 112, 344, 346 КК); особа, яка виконує службовий або громадський обов'язок (службова особа чи громадянин, який виконує громадський обов'язок) (п. 8 ч. 2 ст. 115, статті 350, 352 КК); близький родич особи, яка виконує службовий або громадський обов'язок (службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок) (п. 8 ч. 2 ст. 115, ст. 352 КК); представник влади (ст. 294, ч. 3 ст. 296, ч. 1 ст. 342 КК); працівник правоохоронного органу (статті 342, 345, 347, 348 КК); член громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону (представник громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку) (частина 3 статті 296, частина 2 статті 342 КК); Голова Центральної виборчої комісії (ст. 344 КК), член Центральної виборчої комісії (ст.344 КК), член Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (ст. 344 КК), Голова Антимонопольного комітету України (ст. 344 КК); Голова Фонду державного майна (ст. 344 КК), Голова Державного комітету телебачення і радіомовлення України (ст. 344 КК); близький родич працівника правоохоронного органу (статті 345, 347, 348, 349 КК); близький родич державного чи громадського діяча (ст. 346); близька службовій особі людина (ст. 350 КК), близька громадянину, який виконує громад-

2.1. Потерпілий як ознака складу злочину

ський обов'язок, людина (ч. 2 ст. 350 КК); депутат місцевої ради (ст. 351 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами, пов'язаними зі здійсненням правосуддя (1.10): невинний у вчиненні злочину (ст.372, ч. 2 ст. 374 КК); особа, яка може бути допитана з кримінальної справи під час дізнання чи досудового слідства (ст. 373 КК); підозрюваний, обвинувачений, підсудний, які мають право на захист (ст. 374 КК); суддя (статті 376, 377, 378, 379 КК); народний засідатель (статті 377, 378, 379 КК); присяжний (статті 377, 378, 379 КК); близький родич судді, народного засідателя чи присяжного (статті 377, 378, 379 КК); працівник суду, правоохоронного органу або особа, яка бере участь у кримінальному судочинстві, члени їхньої сім'ї та їхні близькі родичі (особа, взята під захист) (статті 380, 381 КК); свідок, потерпілий, експерт (ст. 386 КК); близький родич свідка, потерпілого чи експерта (ст. 386 КК); захисник чи представник особи (статті 397, 398, 399, 400 КК); близький родич захисника чи представника особи (статті 398, 399, 400 КК)

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері несення військової служби (1.11): військовослужбовець (ч. 2 ст. 342, статті 348, 406 КК); начальник (статті 402, 403, 404, 405 КК); особа, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби (ст. 404 КК); військовополонений (ст. 431 КК).

Потерпілі, статус яких обумовлюється міжнародними відносинами (1.12): представник іноземної держави (ст. 443 КК); особа, яка має міжнародний захист (ст. 444 КК).

Друга група, тобто юридичні особи – потерпілі від злочинів, які є ознаками складу злочину, відображена у статтях 364, 365, 367 КК та інших. Цією групою охоплюються також такі види потерпілих як професійна спілка, політична партія, громадська організація (ст.170 КК), установа, що має міжнародний захист (ст. 444 КК).

До *третьої групи* входять такі види: держава Україна (статті 110, 431 КК та ін.) та союзні з Україною держави (ст. 431 КК).

Четвертою групою охоплюються такі види: населення у районі воєнних дій (ст. 433 КК), цивільне населення (ст. 438 КК), національна, етнічна, расова та релігійна групи (ст. 442 КК).

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

У теорії кримінального права при дослідженні будь-якої ознаки складу злочину одним з основних є питання, який елемент злочину (об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону) характеризує ця ознака. В юридичній літературі щодо потерпілого висловлюються різні думки. Одні вчені стверджують, що потерпілий характеризує об'єкт злочину¹. Другі вважають, що потерпілий і об'єкт злочину – це практично тотожні за змістом поняття (Г. Новосолов)². З точки зору третіх, потерпілого слід відносити до ознак об'єктивної сторони складу злочину³.

Правильне вирішення цього питання, перш за все, залежить від змісту, яким наділяються об'єктивні елементи злочину, і перш за все, його об'єкт. Так, якщо визначати об'єкт як певну взаємодію між соціальними суб'єктами, як суспільне відношення, на яке посягає злочин, то, вочевидь, що потерпілий є ознакою, яка характеризує таке відношення, розкриває його зміст. Наприклад, із ст. 231 КК впливає, що потерпілим

---

¹ *Фролов Е. А.* Объект уголовно–правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 30; *Батюкова В. Е.* Потерпевший в уголовном праве. – С. 87.

² *Новосолов Г. П.* Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – С. 53, 66.

³ *Радутний О. Е.* Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю (аналіз складів злочинів): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 2002. – С. 164.

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

від незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, є суб'єкт господарської діяльності. Отже, об'єкт зазначеного злочину слід шукати у площині тих суспільних відносин, учасниками яких є суб'єкти господарської діяльності. Якщо ж стверджувати, що об'єктом злочину є люди (окремі фізичні особи або ж певного роду множинність осіб), яким злочин заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди, то, звісно, що поняття об'єкта та потерпілого, скоріш за все, співпадуть. Якщо вважати, що об'єкт – це благо, суб'єктивне право чи інтерес, на який посягає злочин, то потерпілого як володільця блага, суб'єктивного права чи інтересу необхідно відносити до ознак об'єктивної сторони злочину.

Разом з тим, у науці кримінального права немає єдиного погляду на сутність об'єкта злочину. Всі визначення цього явища можна звести принаймні до восьми напрямків і, таким чином, виділити вісім відповідних їм теорій.

Теорія кримінального закону як об'єкта злочину. З точки зору Ж. Ортолана, будь-який злочин порушує кримінальний закон, який є об'єктом злочину¹.

Цікавою є критична оцінка цього судження, яку дав К. Біндінг. «Рішення, що будь-який злочин посягає на кримінальний закон, – писав він, – містить у собі явне непорозуміння, бо положення кримінального закону, на підставі якого карається злочинець, ототожнюються з юридичним положенням, яке злочинець порушує. Відомо, що будь-який кримінальний закон складається з описів злочинного діяння (диспозиція) та покарання, що повинно бути призначено (санкція), однак описи згідно з логікою не можуть бути порушені, навпаки, при застосуванні кримінального закону необхідно, щоб вчинюване діяння було юридично тотожне диспозиції закону; а порушення,

---

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 41.

точніше, невиконання, незастосування санкції можливе лише з боку органів судової влади, а не з боку злочинця»¹.

Теорія правового обов'язку як об'єкта злочину. «Суттєвим елементом злочину, – вважав Россі, – є порушення певного обов'язку. Якби не були страждання, немає злочину, якщо не було порушено обов'язку; але якщо було таке порушення, то якою б не була насолода, є необхідним злочин»². На обов'язок як на об'єкт злочину вказував і П. Калмыков: «Об'єктом зветься те, проти чого вчинюється злочин; взагалі, злочин є порушення юридичного обов'язку, який може бути віднесений до цілого суспільства або ж до окремої особи...»³. Аналогічні судження щодо об'єкта злочину висловлював П. Пусторослев⁴.

Теорія суб'єктивного права як об'єкта злочину. На думку А. Фейєрбаха «злочином є діяння, яке стоїть під загрозою кримінального закону і яке суперечить праву іншого»⁵. Суб'єктивне право (право іншого), на погляд цього вченого, виступає об'єктом злочину. У західній літературі цю думку підтримував та розвивав І. Тіссо⁶. На близькій позиції стояв російський криміналіст В. Спасович. Він вважав, що злочин – це «протизаконне посягання на чиєсь право, яке настільки важливе, що держава, вважаючи це право однією з необхідних умов співжиття, при недостатності інших засобів охорони, захищає його недоторканість покаранням»⁷.

¹ *Binding K.* Die Normen und ihre Übertretung Eine Untersuchung über die Arten des Delikts. Verschiedene Auflagen. I, 2-e Afl. – Leipzig: Felix Meiner. – S. 18; *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 41–42.

² *Росси.* Основные начала уголовного права: Пер. с фр. – СПб: Типография Юлиуса Андр. Бокрама, 1871. – С. 194.

³ *Калмыков П. Д.* Учебник уголовного права. Часть общая и особенная. – СПб: Типография Товарищества «Общественная польза», 1866. – С. 49.

⁴ *Пусторослев П. П.* Понятие о преступлении. – М: Типография Императорского Московского Ун-та, 1891. – С. 205.

⁵ *Фейєрбах А.* Уголовное право. – С. 21.

⁶ *Калмыков П. Д.* Учебник уголовного права. Часть общая и особенная. – СПб: Типография Товарищества «Общественная польза», 1866. – С. 25–26.

⁷ *Спасович В. Д.* Учебник уголовного права. – С. 84–85.

2.2. Потерпільий у системі ознак об'єкта злочину

Нормативна теорія об'єкта злочину (Normentheorie).
У полеміку з А. Фейєрбахом з приводу теорії суб'єктивного права як об'єкта злочину вступив К. Біндінг, який запропонував своє бачення об'єкта. Злочин посягає на одну чи декілька норм, визнаних та охоронюваних державою, – писав він. Такими нормами можуть бути не тільки положення писаного, об'єктивного права, але й правила права позазаконного¹. Водночас цим К. Біндінг підкреслював, що при посяганні на ту чи іншу норму злочином порушується і певне благо, яке ґрунтується на цій нормі; таке благо теж необхідно визнавати об'єктом злочину. Вчений акцентував увагу на об'єктивному характері блага, зазначав, що корисність блага має не суб'єктивну природу, засновану на задоволенні людських потреб, а об'єктивну. Уявлення ж про благо як про явище, що має духовний компонент, було проголошено К. Біндінгом сентиментальністю та грубою помилкою².

У дореволюційній Росії такий підхід до визначення об'єкта злочину підтримували Л. Білогриць-Котляревський, М. Сергєєвський та багато інших дослідників³. На певному етапі розвитку кримінально-правової науки нормативна теорія об'єкта злочину стає домінуючою.

Теорія правоохоронюваного інтересу як об'єкта злочину (Interessentheorie). Не всі вчені підтримали біндінговський погляд. Неодноразово підкреслював його двозначність (щодо визнання об'єктом як норми, так і блага) та помилковість (щодо характеристики блага як явища об'єктивної дійсності) Ф. Ліст.

¹ *Binding K.* Die Normen und ihre Üebertretung Eine Untersuchung über die Arten des Delikts. – S. 326–327.

² Там само. – S. 353-357.

³ *Белогриць-Котляревский Л. С.* Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. – К.-Х.: Южно-русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1903. – С. 161; *Сергеевский Н. Д.* Уголовное право. Посobie к лекциям. – 10-е изд., испр. и доп. проф. Трегубовым. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1913. – С. 243.

«Життя людей створює певні інтереси, – писав він, – тобто особливого роду психічне ставлення людей до певних явищ. Право ставить ці інтереси під свою охорону (забороняє вчинення дій, що викликають незадоволення інтересів) і підносить їх до ступеня правових благ»¹. На такі правоохоронювані інтереси (правові блага), на думку Ф. Ліста, і посягає злочин. Так була започаткована теорія правоохоронюваного інтересу як об'єкта злочину (*Interessentheorie*).

Дещо інший вигляд вона мала в працях Р. Кесслера, який наполягав на чіткому розмежуванні понять «правове благо» та «правоохоронюваний інтерес»². На його думку, інтерес – це ставлення особи до конкретного факту. Що стосується блага, то під ним слід розуміти предмет, який здатний сприяти доброму духовному або тілесному стану людини. Благо та інтерес взаємно обумовлюють один одного: не існує жодного блага, яке б не складало би предмет людського інтересу і не може бути інтересу до певного явища, якщо це явище не містить у собі властивостей блага³.

У дореволюційній науці кримінального права Російської імперії на позиціях *Interessentheorie* стояли М. Таганцев, К. Шавров та багато інших вчених⁴. Так, М. Таганцев писав: «Визначаючи злочин як посягання на норму в її реальному бутті, або, іншими словами, як посягання на правоохоронювані інтереси життя, ми тим самим встановлюємо і поняття про об'єкт злочинного посягання: таким є заповідь або норма права, що знайшла своє вираження у тому, що входить до сфери суб'єктивних прав, охоронюваному цією нормою інтересі жит-

---

¹ Лист Ф. Учебник уголовного права. – С. 67.

² Kessler R. Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung. – S. 48.

³ Там само.

⁴ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – С. 394; Шавров К. В. Понятие преступления. – С. 20.

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

тя»¹. У радянські часи інтерес як об'єкт злочину розглядав Є. Каїржанов². Сьогодні положення *Interessentheorie* підтримують А. Наумов, І. Самощенко, А. Пашковська³.

Теорія правового блага (цінності) як об'єкта злочину. Критично положення *Normentheorie* та *Interessentheorie* були сприйняті С. Познишевим. «Об'єктом злочину, хоча б і віддаленим ... не можна вважати правову норму ... Не можна також погодитися з думкою тих вчених, які вважають об'єктом злочину правоохоронювані інтереси, оскільки інтерес не може бути порушений інакше, як шляхом посягання на те благо, з яким цей інтерес пов'язаний і яке й є справжнім об'єктом злочину ... Вірна відповідь на розглядуване питання про об'єкт злочину, зводиться до такого: об'єктами злочину є ті конкретні відносини, речі та стани осіб чи речей, які охороняються законом під страхом покарання. Стисло їх можна назвати правовими благами»⁴.

Через століття до цієї теорії повертаються вітчизняні вчені⁵. Так, з точки зору Є. Фесенка об'єктом пропонується визнавати, охоронювані законом цінності, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким спричиняється чи може бути заподіяна шкода.

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – С. 394.

² Каїржанов Е. К. Интересы трудящихся и уголовный закон. – С. 43–44.

³ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: БЕК, 1999. – С. 157–158; Самощенко И. В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 1997. – С. 114.; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой. – С. 202.

⁴ Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. – 2-е изд., испр. и доп. – М: Издание А. А. Карцева, 1912. – С. 132–133.

⁵ Фесенко Є. В. Об'єкт злочину з погляду реалій // Юридичний вісник України. – 1997. 14–20 серпня; Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78; Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина. Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. – К.: А.С.К., 2001. – С. 96–101; Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления // Право и политика. – 2000. – № 11. – С. 4–15.

Компонентами (різновидами) вказаних цінностей є потерпілі, їхні права та інтереси, соціальні зв'язки, а також матеріалізовані або нематеріалізовані блага»¹. З точки зору С. Гавриша, основну ідею концепції об'єкта злочину відображає формула «об'єкт – правове благо», яка успішно поєднує у собі, з одного боку, вказівку на специфіку кримінального права (кримінальна відповідальність настає лише за посягання на охоронювані кримінальним законом блага), а з іншого – вказівку на реальне благо як охоронювану цінність². Судження цих авторів підтримує та розвиває російський дослідник С. Растропов, який вважає, що найбільший інтерес при визначенні об'єкта злочину становить концепція «об'єкт – правове благо як певна цінність», при цьому автор наполягає, що крім цієї концепції можна звернутися і до досвіду інших теорій об'єкта злочину³. О. Зателєпін також погоджується з тим, що об'єкт злочину – це певне правове благо. Разом з тим він підкреслює, що такої характеристики явно недостатньо для того, щоб з'ясувати сутність об'єкта злочину. На його думку, об'єкт – це охоронювана кримінальним законом соціальна безпека, тобто стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, яка зазнає злочинного посягання, за яке передбачена кримінальна відповідальність⁴.

Теорія суспільних відносин як об'єкта злочину. Ідея цієї теорії з'явилась наприкінці ХІХ століття. Так, з точки зору І. Фойницького, будь-який злочин має два об'єкти: посередній – заповідь, що порушується, та безпосередній – те відношення, яке

---

¹ *Фесенко Є. В.* Цінності як об'єкт злочину. – С. 75; *Фесенко С. В.* Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. – С. 10.

² *Гавриш С. Б.* Теоретические предпосылки исследования объекта преступления. – С. 15.

³ *Растропов С.* Понятие объекта преступления: история, состояние, перспектива // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 40.

⁴ *Зателєпін О.* К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 30–31.

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

охороняється цією заповіддю та складає її реальний прояв¹. На думку С. Мокринського, «об'єктом волі є певне втілення правового блага, те фактичне відношення, змінити яке мала на увазі особа, що вирішила вчинити злочин»².

Ідея про об'єкт злочину, як про певне суспільне відношення, знайшла своє відображення й в перших законодавчих актах Радянської держави (пункти 1, 5 Керівних начал з кримінального права РРФСР 1919 р.)³. Її також підтримали радянські вчені А. Піонтковський, В. Кудрявцев, Б. Никифоров, Є. Фролов, В. Глістін та багато інших⁴.

У сучасній науці цю ідею розвивають В. Тацій, В. Сташис, В. Борисов, Л. Гаухман та інші криміналісти⁵. Так, В. Тацій зазначає: «...Об'єктом будь-якого злочину є охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини ... Однак у статтях КК найчастіше містяться вказівки не на сам об'єкт злочину, а на окремі елементи охоронюваних законом

¹ *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного права. Часть особенная. Посягательства личные и имущественные: Учебник. – 6-е изд. – СПб: Типография М. М. Стасюлевича, 1912. – С. 5.

² *Мокринский С. П.* Наказание, его цели и предположения: В 3 ч. Ч. 3. – Томск: Т-во Печатня С. П. Яковлева, 1905. – С. 441–442.

³ Руководящие начала по уголовному праву РСФСР // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1919. – № 66. – С. 589–590.

⁴ *Пионтковский А. А.* Уголовное право РСФСР. Часть общая. – М.: Гос. изд-во, 1925. – С. 129–130; *Кудрявцев В. Н.* К вопросу о соотношении объекта и предмета преступления // Советское государство и право. – 1951. – № 8. – С. 51–60; *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 8–29; *Фролов Е. А.* Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 8–10; *Глистин В. К.* Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – С. 19–31.

⁵ *Таций В. Я.* Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 6; *Борисов В. И.* Объект преступного нарушения правил охраны труда // Проблемы социалистической законности. Республиканский межведомственный научный сборник. Выпуск 25. – Х., 1991. – С. 76 – 81; *Гаухман Л. Д.* Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – С. 62.

суспільних відносин або на різні правові норми, що регулюють відповідні суспільні відносини»¹.

Антропологічна теорія об'єкта злочину. Людей об'єктом злочину називав Д. Дріль: «...Об'єктом злочину, як порушенням того чи іншого певного права та відповідного йому певного обов'язку може бути тільки людина, об'єднання осіб у різні спільноти і у ще більш велике ціле – державу ...»².

Положення цієї теорії в сучасній науці кримінального права відстоює Г. Новосьолов³. «Об'єктом будь-якого злочину, а не лише спрямованого проти особи, – пише він, – є люди, які в одних випадках виступають як окремі фізичні особи, в інших – як певного роду множинність осіб, які мають чи не мають статус юридичної особи, в третіх – як соціум (суспільство)»⁴.

У даному дослідженні важко однозначно відповісти, яка з окреслених теорій точніше відображає сутність об'єкта злочину. Така відповідь може бути дана лише у разі проведення комплексного дослідження, в якому б використовувалися знання не лише кримінального права, а й філософії, соціології та загальної теорії права. Між тим і тут, спираючись на логіку побудови чинного законодавства про кримінальну відповідальність, певні висновки про сутність об'єкта злочину можна зробити.

Так, у філософії під об'єктом (від лат. *objectus* – кидаю вперед, протиставляю) розуміється те, що протистоїть суб'єкту, що

---

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – С. 89.

² Дріль Д. А. Уголовное право. Лекции читанные на экономическом отделении СПб политехникума (рукопись). – С. 155.

³ Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – С. 60.

⁴ Там само.

2.2. Потерпільий у системі ознак об'єкта злочину

є предметом його пізнання, практичного впливу, діяльності¹. Звернемося до визначень злочинів у законодавстві про кримінальну відповідальність та розглянемо, як у них відображене те, що протистоїть суб'єкту злочину, те, на що спрямована його діяльність, іншими словами – як у законі охарактеризований об'єкт злочину.

Так, при описі одних злочинів (перша група) зазначається, що діяння заподіює шкоду певним матеріальним чи нематеріальним благам. У статті 111 КК вказано, що державною зрадою є діяння, що вчинюється на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України; у ст. 137 КК йдеться про спричинення істотної шкоди здоров'ю. Про заподіяння шкоди таким благам, як таємниця голосування, законна діяльність, релігійна святиня, лісовий масив, зелене насадження, громадський порядок вказано у статтях 159, 170, 179, 245, 293 КК.

При характеристиці інших злочинів (друга група) законодавцем підкреслюється, що діянням порушується певний юридичний обов'язок. У статті 131 КК йдеться про неналежне виконання професійних обов'язків; у ст. 166 КК – про злісне невиконання встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною. Аналогічно об'єкт злочину охарактеризований у статтях 140, 197 КК та інших.

При описі ще однієї (третьої) групи злочинів вказується, що діяння посягає на ті чи інші суб'єктивні права. Наприклад, у ст. 157 КК передбачено, що таким є право обирати чи бути обраним Президентом України, народним депутатом, депутатом

---

¹ Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – Т. 18 Никко – Отолиты. – С. 264; Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1975. – С. 402; Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 314.

Верховної Ради Автономної Республіки Крим і т. д.; у ст. 160 КК – право брати або не брати участь у референдумі, вести агітацію до дня проведення референдуму; у ст. 374 КК – право на захист.

Описуючи ще одну групу злочинів (четверта група), зазначається, що порушуються певні регулятивні норми: угода про працю (ст. 173 КК); правила екологічної безпеки (ст. 236 КК); законодавство про охорону праці (ст. 271 КК) та інші норми.

У п'ятій групі йдеться про заподіяння шкоди інтересам. У статті 365 КК зазначається, що зловживання владою є злочином лише тоді, коли воно заподіює істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (див. також статті 189, 206, 356, 367 КК та ін.).

При формулюванні багатьох злочинів зазначено, що діяння посягає на певних соціальних суб'єктів (потерпілі від злочинів): державного чи громадського діяча (ст. 112 КК); особу, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 156 КК); Україні або союзній з нею державі (ст. 431 КК); та інших.

Як бачимо, в законодавстві про кримінальну відповідальність по-різному охарактеризований об'єкт злочину. В одних випадках – шляхом вказівок на матеріальні чи ідеальні блага, в інших – на суб'єктивні права, юридичні обов'язки, інтереси, регулятивні норми, потерпілих.

Думається, що дослідження цього різноманіття законодавчих описів об'єктів злочину може підштовхнути до висновку, що як об'єкт злочину слід розглядати і блага, і права, і обов'язки, і норми, і інтереси, і потерпілих.

Однак, на наш погляд, з цього дослідження повинен випливати інший висновок. Так, встановлюючи, як у законі про кримінальну відповідальність відображені об'єкти злочинів, ми аналізували законодавчі визначення злочинів. Відомо, що такі визначення складаються з ознак складу злочину, які законода-

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

вещь вважає найбільш суттєвими і які, з його точки зору, необхідним чином відбивають як ті чи інші елементи злочину (об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону), так і весь злочин у цілому. Звідси, *благо, суб'єктивне право, юридичний обов'язок, інтерес, регулятивна норма, потерпілий* – явища, предмети, суб'єкти, на які вказується в кримінальному законі, слід розглядати не як об'єкти злочинів, а лише як *ознаки* (характерні риси), завдяки яким законодавець відображає ці об'єкти.

При цьому слід зазначити, що у реальній дійсності благо, суб'єктивне право, юридичний обов'язок, інтерес, норма, потерпілий перебувають у певному зв'язку. З цього випливає, що якщо у диспозиції статті КК існує вказівка лише на одну з названих ознак, то це дає можливість встановити й інші, що не названі в диспозиції, а через них і об'єкт злочину в цілому. Наприклад, у ст. 206 КК зазначено, що діяння посягає на таке благо, як законна господарська діяльність. Цього достатньо, щоб стверджувати, що разом з цим благом порушується інтерес суб'єкта господарювання вільно здійснювати свою діяльність; його суб'єктивне право, зокрема, свобода суб'єкта господарювання у виборі виду діяльності, форм і засобів її здійснення, контрагентів, яке врегульовано нормами Конституції України (ч. 3 ст. 42) та Господарського кодексу України; порушується відповідний цьому праву обов'язок; а також заподіюється шкода певному соціальному суб'єкту – суб'єкту господарювання, який виступає одним з потерпілих від злочину, передбаченого у ст. 206 КК.

Завдяки вказівкам на благо, суб'єктивне право, юридичний обов'язок, інтерес, норму, потерпілого законодавець може характеризувати як основні так і додаткові об'єкти злочинів. Наприклад, у статті 112 КК, вказівкою на потерпілих (Президент України, Голова Верховної Ради, народний депутат тощо) оха-

рактизований основний об'єкт злочину, а вказівкою на благо (життя) окреслено додатковий обов'язковий об'єкт злочину.

Комплексне дослідження ознак, завдяки яким законодавець характеризує об'єкт злочину, дозволяє назвати те явище дійсності, на яке посягає злочин (об'єкт злочину). Для цього звернемось до соціології. Велике значення в цій галузі науки має категорія суспільних відносин. У радянській літературі під суспільними відносинами розумілися «відносини, що складаються між людьми»; «відносини між людьми у процесі їх суспільного життя»; «сукупність зв'язків, що виникають між соціальними групами людей»; «різноманітні зв'язки, які складаються між людьми в різних сферах суспільного життя»; «об'єктивована, успадкована, сукупна жива, чуттєва та інша діяльність людей, що виступає як співробітництво багатьох індивідів у зв'язку з їх ставленням одного до іншого»; «об'єктивна та стійка структура суспільних зв'язків, яка формується (складається та змінюється) відповідно до видів та предметів людської діяльності та проявляється, передусім, як масові інтереси людей»; «соціальні зв'язки, що визначаються характером об'єкта та суб'єкта діяльності»¹. Незважаючи на деякі відмінності у цих формулюваннях, слід визнати, що радянські вчені виходили з того, що суспільні відносини – це певні зв'язки між суб'єктами, які складаються у процесі їх матеріальної та духовної діяльності. Дещо уточнює цей погляд сучасний соціолог С. Новикова. На її думку, суспільними відносинами² є система нормативних взаємодій між партнерами з

---

¹ Див.: *Тацій В. Я.* Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 14.

² Точніше, автор говорить не про суспільні, а про соціальні відносини. Однак для ясності викладу, а також враховуючи те, що в соціологічній науці поняття «суспільне» та «соціальне» в більшості випадків вживаються як синоніми (про це пише й сама С. Новикова (*Новикова С. С.* Социология: история, основа, институционализация в России. – С. 204), тут і надалі ми будемо соціальні відносини називати «суспільними».

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

приводу чогось, що їх зв'язує¹. Саме те, що суспільні відносини є зв'язками, які обмежені певними нормами (іноді навіть і не формальними), дозволяє відрізнити ці відносини від іншої соціальної взаємодії². Таким чином, суспільним відносинам притаманні такі ознаки: присутність суб'єктів, соціального зв'язку між ними, предмета, з приводу якого існує цей зв'язок, а також норми, що його регулює.

Порівняння ознак суспільних відносин з ознаками, які в кримінальному законі характеризують об'єкти злочинів, дозволяє зробити висновок про те, що перші є родовими щодо других. Так, суб'єктивне право, юридичний обов'язок та інтерес охоплюються поняттям соціального зв'язку; потерпілий є різновидом суб'єкта суспільного відношення; матеріальне (нематеріальне) благо – це вид предмета суспільного відношення; норма, на яку в кримінальному законі вказується при описанні об'єкта злочинів є видом норми, що регулює суспільне відношення.

З цього випливає, що об'єктом будь-якого злочину є певний вид суспільного відношення. В юридичній літературі справедливо зазначається, що видовою особливістю цього відношення, рисою, яка відрізняє його від будь-якого іншого відношення, є те, що воно знаходиться під охороною кримінального закону. Іншими словами – на порушення цього відношення законодавство про кримінальну відповідальність накладає заборону³.

Таким чином, викладене дозволяє зробити наступні висновки. Об'єктом будь-якого злочину є суспільне відношення, що

---

¹ Новикова С. С. Социология: история, основа, институционализация в России. – С. 378.

² Там само.

³ Загородников Н. И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве // Труды ВЮА. – Вып. 13. – М.: РИО ВЮА, 1951. – С. 32; Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 14; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – С. 89.

знаходиться під охороною кримінального закону. Найбільш обґрунтованою з позицій чинного законодавства є теорія суспільних відносин як об'єкта злочину. У диспозиціях статей Особливої частини КК об'єкти злочинів описуються через вказівки на матеріальні чи нематеріальні блага, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, інтереси, регулятивні норми. До цих ознак належить й потерпілий від злочину¹.

З'ясування потерпілого дозволяє чітко встановити ті суспільні відносини, на які посягає злочин. Завдяки вказівці на потерпілого законодавець визначає об'єкти злочинів (основні та додаткові). Наприклад, потерпілими від злочину, передбаченого у ст. 379 КК, є суддя, народний засідатель, присяжний або їх близькі родичі, які безпосередньо зазначені в законі. З цього можна зробити висновок, що об'єктом відповідного злочину (основним) є суспільні відносини, пов'язані зі здійсненням правосуддя. Потерпілим від злочину, закріпленого у ч. 3 ст. 314 КК, на ряду з іншими суб'єктами, є неповнолітні особи, про яких йдеться у диспозиції зазначеної норми. З цього випливає, що об'єктом злочину (додатковим) є суспільні відносини, що забезпечують нормальний розвиток неповнолітніх.

Крім того, потерпілий та об'єкт злочину мають і зворотний зв'язок. З'ясування інших (крім потерпілого) ознак об'єкта злочину, визначення суспільного відношення, яке зазнає шкоди у разі вчинення злочину, дозволяє встановити й потерпілого від злочину. Так, наприклад, ознакою складу злочину, передбаченого у ст. 271 КК, є норма, а саме – законодавчий та інший нормативно-правовий акт про охорону праці. Завдяки вказівці на цю норму охарактеризований об'єкт злочину, тобто суспільні відносини, що забезпечують безпеку праці на виробництві. Відомо, що такі відносини складаються між суб'єктами, які

---

¹ *Сенаторов М. В.* Об'єкт злочину та його відображення в законі про кримінальну відповідальність // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць. Вип. 7. – Х.: Право, 2003. – С. 133–145.

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

певним чином пов'язані з виробництвом. Отже, потерпілими від злочину, що досліджується, можуть бути лише ті особи, які безпосередньо працюють на виробництві, прибули у відрядження, на практику або стажування, та інші суб'єкти, що мають зв'язок з виробництвом¹.

Традиційно в науці кримінального права об'єкт злочину досліджується крізь призму його структури. Отже, комплексна кримінально-правова характеристика потерпілого від злочину обумовлює необхідність з'ясування місця потерпілого в цій структурі.

Домінуючою у літературі є думка, що структура об'єкта злочину містить три елементи: учасники суспільних відносин (1); соціальний зв'язок між ними (2); предмет, з приводу якого існують відносини (3)². Так, Є. Фролов зазначав: «Вивчення філософської і загальносоціологічної літератури дозволяє зробити висновок, що будь-які суспільні відносини по суті полягають у тому, що ті або інші учасники соціального життя під впливом своїх потреб та інтересів виявляються пов'язаними між собою з приводу того об'єктивно існуючого матеріального чи нематеріального явища, яке здатне задовольнити їх потреби. Даний зв'язок знаходить своє вираження у взаємодії зазначених суб'єктів, що вирішальним чином визначає можливості поведінки кожного з них, визначає їх реальні соціальні можливості. Виходячи з викладеного, в складі суспільних відносин виділя-

---

¹ *Борисов В. И.* Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08. –Х., 1992. – С. 199.

² *Фролов Е. А.* Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность – С. 13; *Глистин В. К.* Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). – С. 31–75; *Тацый В.Я.* Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 21–65; *Борисов В. И.* Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины. – С. 171.

ються такі елементи: учасники відносин, їх суб'єкти; взаємозв'язок суб'єктів між собою; предмет (об'єкт) відносин»¹.

Разом з тим, у теорії кримінального права висловлюють й інші думки. Я. Брайнін вважає: «Склад поняття суспільного відношення як об'єкта злочину містить ряд елементів: суб'єкти, або учасники цих відносин, їх дії чи становище один до одного, охоронювані законом інтереси суб'єктів суспільного відношення та їх матеріальне вираження у вигляді предметів, речей чи інших матеріальних цінностей»². Інтерес як самостійний елемент охоронюваного законом суспільного відношення розглядав й О. Кузнецов: «... Об'єкт злочину проти особи, її прав та інтересів містить у собі: а) суспільні відносини, які складають суть певної особи; б) особу як суб'єкта, учасника цих відносин, їх носія; в) інтереси, що лежать в основі вказаних відносин, або суб'єктивні права громадян»³. На думку В. Кудрявцева, до структури суспільних відносин, що знаходяться під охороною кримінального закону, входить так звана «фактична оболонка»: «...для регулювання та охорони фактичних відносин встановлюються правові відносини, що забезпечують певну поведінку їх учасників. Образно кажучи, навколо певних суспільних відносин утворюється якась «правова оболонка», що складається звичайно з системи правовідносин однієї або кількох галузей права. Іноді забувають про наявність цієї правової оболонки, що призводить до недооцінки протиправності як ознаки посягання на соціалістичні суспільні відносини, або, що більш поширено, фіксують увагу лише на цій правовій оболонці, не аналізуючи

---

¹ Фролов Е. А. Объект уголовно–правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 12–13.

² Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – С. 167.

³ Кузнецов А. В. Уголовное право и личность. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 64.

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

схованих за нею фактичних суспільних відносин, які є основним ядром об'єкта злочинного посягання»¹.

Однак, не дивлячись на розбіжності щодо визначення структури суспільного відношення як об'єкта злочину, всі автори визнають, що обов'язковим її елементом є суб'єкти (учасники) відносин. «Безсуб'єктних суспільних відносин у дійсності не існує, – зазначає В. Тацій. – Якщо немає суб'єктів відношення, то очевидно не існує й самого відношення, яке завжди є певним зв'язком між певними суб'єктами»².

Учасники будь-яких суспільних відносин є носіями відповідних охоронюваних законом прав, обов'язків та інтересів, що існують з приводу тих чи інших благ (предметів відносин). Суб'єктів суспільних відносин можна поділити на дві групи. До першої належать суб'єкти, які мають юридичні обов'язки, а до другої – суб'єкти, які володіють певними благами, правами та відповідними інтересами. Тут же зазначимо, що більшість охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин за своєю природою є абсолютними, тобто одному учасникові відносин належить певне благо, право чи інтерес, а на всіх інших учасників покладений обов'язок не порушувати ту чи іншу соціальну цінність. До таких відносин належать, зокрема, відносини щодо охорони життя та здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості людини.

Суб'єкти суспільних відносин, що знаходяться під охороною кримінального закону, які мають певні блага, права та інтереси, у разі вчинення злочинів виступають потерпілими від них. Потерпілого, як одного з учасників охоронюваного суспільного відношення, розглядав ще Б. Никифоров. Він писав: «І в загальному визначенні злочину ... і у визначеннях окремих груп злочинів, а також при поділі злочинів на групи важливе, хоча і не

¹ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – С. 146.

² Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 21.

виняткове значення в складі об'єкта, має ознака носія охоронюваних кримінальним законом інтересів, конкретний учасник ... суспільних відносин. До вчинення злочину – це охоронюваний погрозою застосування покарання «суб'єкт». Після вчинення злочину – це охоронюваний за допомогою застосування покарання потерпілий – не тільки в конкретному процесуальному вигляді фізичної або юридичної особи, яку або представника якої можна викликати в суд, допитати і т. ін., але й в узагальненому сенсі – у значенні власника відповідних інтересів, забезпечених заборонаю або велінням кримінального закону»¹. Про потерпілого як про учасника суспільного відношення писав й Є. Фролов: «...Потерпілий – це конкретний учасник суспільних відносин, носій різних соціальних можливостей, одна або декілька з яких виявилися порушеними внаслідок вчинення злочину»². На цій же позиції стоїть В. Тацій: «... Учасник охоронюваних суспільних відносин, якому заподіяна шкода, завжди виступає як потерпілий від злочину. Такими суб'єктами відносин можуть бути не тільки окремі громадяни, але й їхні колективи, юридичні особи та ін.»³. Аналогічні судження щодо визначення місця потерпілого у структурі об'єкта злочину висловлюють у дисертаційних дослідженнях В. Батюкова, І. Фаргієв, Б. Сидоров⁴.

Отже, потерпілий від злочину – це завжди один із суб'єктів охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, на які посягає злочин. Таким чином, можна запропонувати визна-

---

¹ *Никифоров Б. С.* Объект преступления по советскому уголовному праву. – С. 49.

² *Фролов Е. А.* Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – С. 30.

³ *Тацій В. Я.* Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – С. 30.

⁴ *Батюкова В. Е.* Потерпевший в уголовном праве. – С. 41; *Фаргиев И. А.* Уголовно-правовое значение личности и поведения потерпевшего. – С. 47–48; *Сидоров Б. В.* Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность. – С. 61–75.

2.2. Потерпілий у системі ознак об'єкта злочину

чення поняття потерпілого від злочину з позиції структури об'єкта злочину. *Потерпілий від злочину – це суб'єкт охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, блага, праву чи інтересу якого злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої.*

***

Викладені у цьому розділі положення дають можливість сформулювати такі висновки.

1. Вимоги, що кримінально-правова наука пред'являє до ознаки складу злочину, цілком поширюються і на деякі види потерпілих від злочинів. Отже, потерпілий є ознакою складу окремих злочинів.

2. Потерпілі, які є ознаками складу певних видів злочинів, у межах загального вчення про склад злочину охоплюються загальним поняттям «потерпілий від злочину», під яким розуміється соціальний суб'єкт, блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої і на якого вказано в законі при формулюванні злочину певного виду.

3. Потерпілого від злочину слід відмежовувати від предмета злочину. Поняття цих ознак складу злочину не співпадають між собою ані за змістом, ані за обсягом. Потерпілий – це соціальний суб'єкт, учасник соціальної взаємодії, суспільних відносин; предмет – це матеріальне чи ідеальне благо (річ або явище), з приводу якого існують певні відносини між соціальними суб'єктами. Відмінність потерпілого від предмета полягає й в тому, що першому злочин завжди заподіює шкоду, а другому – у разі вчинення злочину шкода може не заподіюватися.

4. У межах загального вчення про склад злочину потерпілий є додатковою, факультативною ознакою складу злочину. В більшості складів злочинів потерпілий характеризує типову суспіль-

ну небезпечність злочину, тобто є конститутивною ознакою. В інших складах, що містять цю ознаку, завдяки їй відображається підвищена суспільна небезпечність, тобто вона виступає обставиною, що обтяжує відповідальність. Вказівкою на потерпілого ніколи не характеризується знижена суспільна небезпечність злочину, тобто потерпілий не може бути ознакою складу злочину, що пом'якшує відповідальність.

5. Залежно від виду соціального суб'єкта, всіх потерпілих, які є ознаками складу окремих злочинів, можна об'єднати у чотири групи: фізичні особи (1), юридичні особи (2), держава (3) інші соціальні утворення (4). У першій групі, залежно від соціального статусу, доцільно виділити дванадцять підгруп: потерпілі, статус яких обумовлюється суспільними відносинами, що забезпечують діяльність вищих органів державної влади, а також політичних партій (1.1.); потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері охорони здоров'я людини (1.2); потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері охорони материнства та дитинства, зокрема, відносинами, що забезпечують нормальний фізичний, психічний та соціальний розвиток неповнолітніх (1.3); потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами щодо реалізації людиною статевої свободи (1.4), тощо.

6. Потерпілий є ознакою складу злочину, що характеризує об'єкт злочину, тобто суспільне відношення, яке знаходиться під охороною кримінального закону і на яке посягає злочин. Завдяки вказівці на потерпілого визначаються як основні, так і додаткові об'єкти злочинів. Об'єкти злочинів можуть характеризувати в законі й такі ознаки як благо, суб'єктивне право, юридичний обов'язок, інтерес і регулятивна норма.

7. У структурі об'єкта злочину потерпілий є суб'єктом (учасником) охоронюваного законом суспільного відношення, благо, праву чи інтересу якого злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої.

РОЗДІЛ 3
ОБСТАВИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОТЕРПІЛИМ,
ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ З ОЗНАКАМИ ОБ'ЄКТИВНОЇ
СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

3.1. Загальна характеристика обставин,
пов'язаних з потерпілим

Кримінально-правове значення має не лише потерпілий (як суб'єкт, що наділений певним соціальним статусом), але й певні обставини, пов'язані з ним, які впливають на виникнення та розвиток злочинної події. Так, у КК йдеться про неправомірні чи аморальні дії потерпілого (п. 7 ст. 66 КК), його безпорадний стан (ст. 152 КК), матеріальну або службову залежність від винного (ст. 154), відсутність згоди потерпілого (ст. 182 КК) та інші. Дослідження законодавчих приписів, теорії кримінального права та практики його застосування дозволяє дійти висновку, що обставини, пов'язані з потерпілим, враховуються при встановленні соціальної сутності злочину, з'ясуванні характеру та ступеня суспільної небезпечності посягання, криміналізації та декриміналізації діянь, диференціації кримінальної відповідальності, при певних умовах, вони здатні виключити злочинність діяння (ст. 182 КК). Обставини на боці потерпілого дозволяють відрізнити один злочин від іншого (ст. 116 КК), виступають ознаками складів окремих злочинів (статті 116, 120, 152, 154, 182 КК), сприяють встановленню інших ознак складу злочину (наприклад, причинного зв'язку), враховуються при кваліфікації посягань та призначенні покарання (п. 7 ст. 66 КК).

Обставини, пов'язані з потерпілим, – це ситуаційні фактори на боці потерпілого, при яких вчинюється суспільно небезпечне діяння та (чи) настають суспільно небезпечні наслідки. Їх ситуаційність полягає в тому, що завдяки ним не детермі-

нується соціальне становище потерпілого, не визначається його роль у межах тих чи інших суспільних відносин, такі фактори впливають лише на створення ситуації вчинення злочину. Так, слід відрізнити ситуаційний стан потерпілого (наприклад, стан матеріальної чи іншої залежності потерпілого від винного) та соціальний статус потерпілого (наприклад, його неповноліття). Якщо останній визначає місце потерпілого в межах певних суспільних відносин (в нашому прикладі – суспільних відносин, що забезпечують нормальний фізичний, психічний та соціальний розвиток неповнолітнього), то перший має ситуаційний (не соціальний) характер (у вказаному випадку – визначає міжособистісні відносини потерпілого з винним), чим обумовлює обстановку вчинення злочину.

Залежно від об'єктивного прояву обставини, пов'язані з потерпілим, можна поділити на: *поведінку потерпілого* (1) та *стан потерпілого* (2).

У кримінологічних дослідженнях неодноразово підкреслювалось, що поведінка потерпілого відіграє важливу роль у механізмі вчинення злочину¹. Так, В. Мінська і Г. Чечель при узагальненні даних, отриманих шляхом опитування засуджених за убивства, заподіяння тілесних ушкоджень і зґвалтування, встановили, що 57% опитаних вважають, що поведінка потерпілих суттєво вплинула на вчинення злочину і називають, у чому конкретно вона виявилася. У 18,7% поведінка полягала в застосуванні насильства; в 27,5% – у спробі застосування насильства й образі, а також у погрозі насильством, знищенням або пошкодженням майна винного або його близьких; в 31,5% – у створенні потерпілою обстановки, що сприяє збудженню статевої

---

¹ *Минская В. С., Чечель Г. И.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 14–28; *Ривман Д. В., Устинов В. С.* Виктимология. – С. 124–147; *Сидоренко Э. Л.* Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. – С. 34–49.

3.1. Загальна характеристика обставин, пов'язаних з потерпілим

пристрасті (в справах про зґвалтування); в 7,7% – у сварці з винним, у тому числі з мотивів ревнощів; в 3,9% – у порушенні подружньої вірності; в 10,7% – у необґрунтованих майнових домаганнях¹. Враховуючи особливу роль поведінки потерпілого в механізмі виникнення та розвитку злочинної події, законодавець розмістив вказівки на неї в диспозиціях статей Особливої частини КК (див., наприклад, ст. 116 КК, в якій йдеться про протизаконне насильство, систематичне знущення або тяжку образу з боку потерпілого).

Не менш значний вплив на виникнення та розвиток злочину здійснює стан, в якому перебував потерпілий до або під час посягання. В законодавстві про кримінальну відповідальність вказується на такі стани потерпілого, як, наприклад, матеріальна чи інша залежність від винуватого (див., наприклад, ч. 2 ст. 120 КК), небезпечний для життя стан (ст. 135 КК), безпорадний стан (ст. 152 КК).

Поведінка та стан потерпілого виконують двояку функцію у генезисі злочину. Одні з них *взаємодіють із суспільно небезпечним діянням* (1), інші *впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків* (2).

Обставини, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням, створюють передкримінальну ситуацію, вони провокують діяння, вносять корективи в рішення потенційним злочинцем питань про можливість вчинення посягання, а також про вибір засобів та способу його реалізації. Іншу роль у розвитку злочину відіграють обставини, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків. Середовище, в якому заподіюється суспільно небезпечна шкода складається з різноманітних взаємозалежних між

---

¹ *Минская В. С., Чечель Г. И.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 45–46.

собою явищ та процесів, що відбуваються в природі та суспільстві. Після того як суспільно небезпечне діяння вчинене, деякі з обставин, пов'язаних з потерпілим, створюють умови для подальшого розвитку злочинної події. Нерідко від стану здоров'я потерпілого чи його поведінки залежить настання суспільно небезпечного наслідку.

Деякі з обставин, пов'язаних з потерпілим, впливають на рівень суспільної небезпечності посягання і тому враховуються законодавцем при встановленні та диференціації кримінальної відповідальності (див., наприклад, статті 116, 120, 123, ст. 141, ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153, ч. 1 ст. 154, ч. 1 ст. 168, ч. 3 ст. 176 КК). У такій якості обставини, пов'язані з потерпілим, виступають ознаками складів окремих злочинів. Отже, виникає необхідність розглянути їх крізь призму загального вчення про склад злочину.

Зазначені обставини включені до складу не всіх злочинів, а лише деяких, тому в межах загального вчення про склад злочину вони належать до факультативних ознак. Ці обставини можуть характеризувати різні рівні суспільної небезпечності посягання. В складах, де вони підкреслюють типову суспільну небезпечність, такі обставини виступають конститутивними ознаками (див., наприклад, ст. 141 «Порушення прав пацієнта», ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153, ч. 1 ст. 154 КК). В складах, де поведінка потерпілого та його стан відображають підвищену суспільну небезпечність, вони розглядаються як ознаки, що обтяжують відповідальність (ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144 КК). В складах, де вказані обставини, характеризують знижену суспільну небезпечність злочину, вони відносяться до ознак, що пом'якшують відповідальність (статті 116, 123 КК). У межах загального вчення про склад злочину обставини на боці потерпілого не утворюють ані самостійного елемента злочину (наприклад, як об'єкт

3.1. Загальна характеристика обставин, пов'язаних з потерпілим

злочину), ані узагальненої ознаки складу злочину (наприклад, як потерпілий від злочину). Вони є ознаками об'єктивної сторони злочину, і охоплюються поняттям обстановки вчинення злочину¹.

Тут же зауважимо, що у науці кримінального права немає єдиного визначення поняття «обстановка вчинення злочину». Під ним розуміють: сукупність конкретних умов, у яких вчинюється злочинна дія (бездіяльність), розвивається об'єктивна сторона злочину і настає злочинний результат (В. Кудрявцев)²; конкретні і специфічні об'єктивні умови, в яких відбувається суспільно небезпечне посягання (А. Якупов)³; одна з умов, що використовується винним для досягнення своєї мети або є таким збігом подій і обставин, що свідчать як про більшу, так і меншу суспільну небезпечність злочину та злочинця (Г. Крігер)⁴; сукупність передбачених законом обставин, що є зовнішнім оточенням злочинного діяння і характеризується наявністю людей та певних подій (Ф. Бурчак, Є. Фесенко)⁵; певні об'єктивні умови (події), в оточенні яких, з використанням яких чи створенням яких вчиняється злочин⁶; конкретні специфічні об'єктивні умови, що використовуються (або умова, що використовується) винним для досягнення мети або є збігом подій і обставин, які свідчать про більшу або меншу суспільну небезпечність злочи-

¹ Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве. – С. 23; Батюкова В. Е. Потерпевший в уголовном праве. – С. 62.

² Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – С. 22.

³ Уголовное право УССР. Общая часть. Учеб. для юрид. вузов и фак. / Ю. В. Александров, А. Ш. Якупов, М. И. Бажанов и др.; Под. ред. В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова. – К.: Вища школа, 1984. – С. 96.

⁴ Советское уголовное право. Общая часть. Учеб. для вузов по спец. «Правоведение» / Г. А. Кригер, А. В. Наумов, Ю. М. Ткачевский и др. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 121.

⁵ Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. /Ф. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др.; Отв. ред. Ф. Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 134.

⁶ Матишевський П. С. Кримінальне право України. – С. 120.

ну та злочинця (П. Сичов)¹; сукупність взаємодіючих обставин, при наявності яких відбувається злочин (І. Тяжкова)²; конкретні об'єктивні умови, у яких відбувається злочин (М. Панов)³, тощо.

На наш погляд, *під обстановкою вчинення злочину, що виступає ознакою складу злочину, слід розуміти сукупність таких обставин, при яких вчинюється суспільно небезпечне діяння та (чи) настають суспільно небезпечні наслідки і на які (обставини) вказано в кримінальному законі при формулюванні злочину певного виду.*

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

3.2.1. Поведінка потерпілого, що взаємодіє із суспільно небезпечним діянням. У кримінальному праві для позначення поведінки суб'єкта злочину вживається термін «діяння», однак коли йдеться про поводження потерпілого від злочину, то використовується термін «поведінка»⁴. У психології під поведінкою розуміють систему взаємопов'язаних дій, які вчинюються суб'єктом з метою реалізації певної функції та

¹ Сичов П. Обстановка вчинення злочину: проблемні питання // Право України. – 1998. – № 6. – С. 107.

² Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И. М. Тяжковой. – С. 254.

³ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – С. 127.

⁴ Минская В. С. Поведение потерпевшего в генезисе преступлений против личности (криминологическое и уголовно-правовое исследование); Дагель П. С. Потерпевший в советском уголовном праве; Сидоров Б. В. Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность; Фаргиев И. А. Уголовно-правовое значение личности и поведения потерпевшего; Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон.

3.2. *Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням*

потребують його взаємодії з середовищем. На особливу увагу заслуговують дослідження вчених біхевіористичного та необіхевіористичного напрямків психології, які вивчають поведінку не лише індивідів, але й колективних суб'єктів соціуму¹. Разом з тим, у вітчизняних кримінологічних та кримінально-правових дослідженнях при аналізі поведінки потерпілого від злочину цим поглядам не приділяється достатньо уваги. В школах зарубіжних країн дослідження цього питання перебувають на початковій стадії. Підкреслюючи необхідність, перспективність та багатогранність відповідних розробок зазначимо, що вони не можуть бути охоплені межами цієї роботи, тому тут буде аналізуватися лише поведінка фізичних осіб – потерпілих від злочинів.

Поведінка цих суб'єктів може мати різні форми. Вона може виражатися у дії або бездіяльності, мати енергетичний (наприклад, фізичне насильство) або інформаційний (тяжка образа) характер. З точки зору соціальної оцінки така поведінка може бути позитивною (виконання службового або громадського обов'язку), нейтральною (ненадання згоди на вчинення певних дій) або негативною (неправомірна або аморальна поведінка).

Особливий науковий інтерес становить *соціально-негативна поведінка, що обумовлює суспільно небезпечне діяння*. Її вивченню присвячено чимало кримінологічних досліджень, адже вона дає змогу з'ясувати особливості передкримінальної дефектності соціальних зв'язків, знайти додаткові заходи попереджувального характеру, конкретизувати виктимологічний напрямок боротьби зі злочинністю. В свій час узагальнення судової практики привело Н. Кузнецову до висновку, що *проти-правна та аморальна поведінка є умовою та причиною вчинен-*

---

¹Большая советская энциклопедия. – Т. 29. Нагон – Экс-ле-Бен. – С. 279; Краткий психологический словарь. / Сост. Л. А. Карпенко. Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – С. 244.

ня багатьох злочинів¹. Подібний результат отримали П. Дагель, О. Коробєєв, В. Мінська, В. Чечель, А. Дьяченко, С. Пархоменко, досліджуючи окремі категорії кримінальних справ². За даними Е. Сидоренко, соціально-негативна поведінка сприяла: вчиненню вбивств (33% від загальної кількості досліджуваних вбивств), заподіяння тяжкої, середньої тяжкості або легкої шкоди здоров'ю (31%), згвалтуванням (10%), побоям та катуванням (22%), образам та наклепам (41%), злочинам проти власності (14%), зокрема, умисному знищенню або пошкодженню майна (8%), злочинам проти безпеки виробництва (9%), злочинам проти безпеки руху та експлуатації транспорту (15%), а також хуліганським діям (11%)³. Наявність таких емпіричних даних та теоретичних розробок викликала необхідність у проведенні низки кримінально-правових досліджень. Так, у 60-х роках ХХ ст. проблему впливу так званої «вини потерпілого» на кримінальну відповідальність розглянув П. Дагель⁴. Тоді ж

---

¹ Кузнецова Н. Ф. Уголовное значение «вини потерпевшего». – С. 16; Кузнецова Н.Ф. Уголовно-правовая профилактика преступлений с учетом социально-значимого поведения потерпевшего // Потерпевший от преступления (уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, криминологические и психологические аспекты). Уч. зап. Тартуского ун-та. Вып. 756. Труды по правоведению. – Тарту, 1987. – С. 21.

² Дагель П. С. «Вина потерпевшего» в уголовном праве – С. 10; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика и некоторые виктимологические проблемы – С. 116; Пархоменко С.В. «Вина потерпевшего» в механизме хулиганства, совершенного несовершеннолетними // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. Сб. науч. трудов. – Иркутск, 1988. – С. 82–83; Дьяченко А. П. Актуальные вопросы виктимологической профилактики преступлений в области половых отношений // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. Сб. науч. трудов. – Иркутск, 1988. – С. 88.

³ Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. – С. 227

⁴ Дагель П. С. «Вина потерпевшего» в уголовном праве – С. 10; Дагель П. С. Уголовно-правовое значение поведения потерпевшего // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. Сб. науч. трудов. – Иркутск, 1982. – С. 6–15.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

вийшла в світ наукова стаття Н. Кузнецової, в якій акцентується увага на питанні так званої «змішаної вини» злочинця та потерпілого. Авторка пропонує ввести в загальну частину кримінального законодавства норму, в якій би передбачалось пом'якшення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, обумовлений «виною» потерпілого¹. Пізніше з певною часткою критики, пропозицію Н. Кузнецової підтримала В. Рибальська². Разом з тим, В. Мінська запропонувала замість терміна «вина потерпілого» використовувати термін «негативна поведінка потерпілого», а також достатньо обґрунтовано виступила проти введення в закон норми про «змішану вину»³. Ці, з нашої точки зору, правильні судження В. Мінської були підтримані багатьма вченими⁴. Питання кримінально-правового значення соціально-негативної поведінки потерпілого розглядалися у працях О. Коробєєва, В. Батюкової, І. Фаргієва⁵. На їх комплексне досліджен-

¹ Кузнецова Н. Ф. Уголовное значение «вины потерпевшего». – С. 16–17; Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 84–85.

² Рыбальская В. Я. Вина потерпевшего и уголовная ответственность (по материалам уголовных дел о преступлениях несовершеннолетних) // Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью. Сб. науч. трудов. – Иркутск, 1982. – С. 57–58.

³ Минская В. Ответственность потерпевшего за поведение, способствовавшее совершению преступления // Советская юстиция. – 1969. – № 14. – С. 15; Минская В. С. Отрицательное поведение потерпевшего – одна из категорий виктимологии // Советское государство и право. – 1980. – № 7. – С. 136–139; Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 20–21, 118–119.

⁴ Филановский И. Г. Влияние поведения потерпевшего на ответственность субъекта преступления // Советская юстиция. – 1972. – № 14. – С. 13; Ребане И. А. О виктимологическом аспекте при назначении наказания // Потерпевший от преступления (уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, криминологические и психологические аспекты). Труды по правоведению. Уч. зап. Тартуского ун-та. Вып. 756. – Тарту, 1987. – С. 9.

⁵ Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика и некоторые виктимологические проблемы. – С. 111–117; Батюкова В. Е. Потерпевший в уголовном праве. – С. 62–70, 126–160; Фаргиев И. А. Уголовно-правовое значение личности и поведения потерпевшего. – С. 55–68.

ня спрямована докторська дисертація Б. Сидорова та кандидатські дисертації А. Репецької та Е. Сидоренко¹.

В законодавстві про кримінальну відповідальність соціально-негативна поведінка потерпілого, що обумовлює вчинення суспільно небезпечного діяння, найбільш рельєфно відображена при характеристиці умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження, вчинених у стані сильного душевного хвилювання. У статтях 116, 123 КК вказується на протизаконне насильство, систематичне знуцання та тяжку образу з боку потерпілого. При цьому в ст. 116 КК зазначені всі три види, а в ст. 123 – тільки перший і третій. Соціально-негативна поведінка потерпілого має певне значення й для з'ясування суті умисного вбивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, вчинених при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів для затримання злочинця. Хоча законодавець у статтях 118, 124 КК безпосередньо не зазначає поведінку потерпілого, однак з аналізу цих статей випливає, що суспільно небезпечне посягання з його боку є обов'язковою ознакою складу злочинів, передбачених у цих нормах.

Як бачимо, в законі сформульовано небагато складів злочинів, в яких вказується соціально-негативна поведінка потерпілого. Вважаємо, що подальше вивчення віктимологічних аспектів криміналізації та диференціації кримінальної відповідальності призведе до збільшення та конкретизації таких складів.

З цього приводу, перш за все, слід звернути увагу на склад злочину, закріпленій у ст. 123 КК. Як вже зазначалося, систе-

---

¹ Сидоров Б. В. Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность; Репецкая А. Л. Виновное поведение потерпевшего и проблемы реализации принципа справедливости в уголовной политике: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1992. – 28 с.; Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего как обстоятельство, влияющее на дифференциацию ответственности и индивидуализацию наказания субъекта преступления.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

матичне знуцання з боку потерпілого, що призводить до сильного душевного хвилювання, виступає ознакою складу злочину, передбаченого у ст. 116 КК. У статті 123 КК вказівки на цей вид поведінки потерпілого немає. З нашої точки зору, це потребує подальшого дослідження та корегування. Адже злочини, передбачені у зазначених нормах, є близькими за своєю соціально-правовою природою, і відповідно їх нормативне визначення повинно мати ідентичні ознаки (звісно, за винятком суспільно небезпечних наслідків).

Крім того, стан сильного душевного хвилювання, що обумовлює вбивство чи умисне тяжке тілесне ушкодження, може бути викликаний не тільки протизаконним насильством, систематичним знуцанням чи тяжкою образою, але й іншими суспільно небезпечними посяганнями з боку потерпілого. Фізіологічний афект може стати результатом, наприклад, порушення недоторканності житла, умисного знищення чи пошкодження майна, наруги над могилою, жорстокого поводження з твариною та інших шкідливих з точки зору суспільства діянь. При цьому суспільна небезпечність убивства або тяжкого тілесного ушкодження, вчиненого в стані афекту, викликаного зазначеними суспільно небезпечними посяганнями, може бути набагато меншою, ніж убивства або тяжкого тілесного ушкодження, спровокованого, наприклад, образою з боку потерпілого. Отже, окремого наукового дослідження заслуговує думка щодо включення до статей 116, 123 КК вказівки на такий вид соціально-негативної поведінки потерпілого, як «інше суспільно небезпечне посягання».

Далі. Соціально-негативну поведінку потерпілого слід враховувати не тільки при криміналізації злочинів проти життя та здоров'я, але й при встановленні кримінальної відповідальності за посягання на статеву свободу людини. На провокуючу поведінку потерпілої особи від статевого злочину неодноразово

звертається увага як науковцями, так і правозастосовниками. Саме її мають на увазі вчені, коли пишуть про «неправильну поведінку потерпілої», «поведінку, що створює враження у суб'єкта злочину, що потерпіла згодна на статеві зносини», «аморальну поведінку, що спровокувала зґвалтування» тощо¹; саме про неї йдеться у судових вироках, коли зазначається, що «діями потерпілої була створена обстановка, що сприяє вчиненню злочину», що «аморальна поведінка потерпілої обумовила вчинення зґвалтування».

Під провокуючою аморальною поведінкою потерпілого від статевого злочину слід розуміти створення потерпілою особою ситуації, що містить реальну можливість переходу суб'єкта злочину до статевого акта або задоволення статевої пристрасті неприродним способом, якщо така ситуація утворювалася шляхом вчинення щодо потерпілої особи дозволених нею аморальних дій або сама особа вчинювала такі дії. Аморальність поведінки та наявність у неї провокуючих властивостей доцільно встановлювати судом у кожному випадку з урахуванням обставин конкретної справи.

У літературі неодноразово підкреслювалося, що аморальна поведінка потерпілої особи підвищує напруженість віктимогенної ситуації. Вона створює у суб'єкта помилкове враження про сексуальну доступність жертви, збуджує сексуальну потребу винного, сприяє формуванню в нього злочинного наміру. Потерпілий добровільно включається у «сексуальну прелюдію»,

---

¹ *Игнатов А. Н.* Ответственность за преступления против нравственности. – М.: Юридическая литература, 1966. – С. 55; *Яковлев Я. М.* Половые преступления. – Душанбе: ИРФОН, 1969. – С. 99; *Минская В. С.* Опыт виктимологического изучения изнасилования // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 17. – М., 1972. – С. 23; *Дьяченко А. П.* Актуальные вопросы виктимологической профилактики преступлений в области половых отношений. – С. 88; *Антонов-Романовский Г. В., Лютов А. А.* Виктимность и нравственность // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1980. Вып. 33. – С. 41–44; *Ривман Д. В., Устинов В. С.* Виктимология. – С. 269.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

яка може набути найнезвичайної форми, знизити самоконтроль винного і навіть призвести його до стану афекту¹.

Аморальна поведінка потерпілого, що обумовлює статевий злочин, знижує рівень суспільної небезпечності останнього. Тому така поведінка повинна пом'якшувати відповідальність винного. З цього приводу Я. Яковлев зазначав, що поведінка потерпілої від зґвалтування, що створила враження у суб'єкта про те, що жертва згодна вступити з ним у статеві відносини, повинна враховуватися при індивідуалізації покарання². Іншу думку висловлювали В. Мінська та Г. Чечель: «Аморальну поведінку потерпілих, які провокують зґвалтування, слід було б передбачити в законі як конститутивний елемент складу зґвалтування, який передбачає привілейовану відповідальність винного»³. З нашої точки зору, найбільш обґрунтованою є позиція останніх дослідників, адже аморальна поведінка, що обумовила зґвалтування, впливає саме на типовий ступінь суспільної небезпечності злочину.

Нарешті, пропозиції щодо диференціації кримінальної відповідальності за зґвалтування цілком можуть бути поширені й на градацію відповідальності за насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, адже злочин, передбачений у ст. 152 КК, є дуже близьким до зґвалтування (ст. 153 КК) як за суспільною небезпечністю, так і за змістом.

---

¹ *Дегель П. С.* Проблемы вины в советском уголовном праве // Ученые записки Дальневосточного ун-та. – Вып. 22. – Ч.1. – Владивосток, 1968. – С.38; *Дегель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – С. 49–50; *Рыбальская В. Я.* Вина потерпевшего и уголовная ответственность (по материалам уголовных дел о преступлениях несовершеннолетних). – С. 55; *Минская В. С., Чечель Г. И.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 54.

² *Яковлев Я. М.* Половые преступления. – С. 100.

³ *Минская В. С., Чечель Г. И.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – С. 116–117.

Таким чином, вважаємо необхідним ще раз підкреслити, що соціально-негативна поведінка потерпілого має важливе кримінально-правове значення, особливо при вирішенні питань криміналізації діянь та диференціації відповідальності за їх вчинення.

Не менш важливу роль відіграє *соціально-позитивна поведінка потерпілого, що обумовлює вчинення суспільно небезпечного діяння*. Законодавець вказує на неї у тих випадках, коли вважає за необхідне посилити кримінально-правову охорону суспільних відносин у сфері певної суспільно-корисної діяльності. У законодавстві зазначені такі види соціально-позитивної поведінки потерпілого, як державна або громадська діяльність, виконання службового або громадського обов'язку, діяльність, пов'язана зі здійсненням правосуддя, правомірна діяльність захисника чи представника особи по наданню правової допомоги тощо. Вчинення посягання у зв'язку з такою поведінкою потерпілого є обов'язковою ознакою складу злочинів, закріплених у ст. 112, п. 8 ч. 2 ст. 115, статтях 377, 397 КК та ін.

Інтерес з точки зору кримінального права представляє й *соціально-нейтральна поведінка потерпілого*. У цьому аспекті заслуговують на увагу питання кримінально-правового значення посягання суб'єкта на власне благо, право чи інтерес, а також проблема згоди суб'єкта на заподіяння шкоди його охоронюваним цінностям.

Перше питання було вирішене ще понад сто років тому. Посягання «потерпілого» на своє благо, право чи інтерес нейтрально оцінюється суспільством, воно не є злочином, а особа, що посягнула та зазнала шкоди не може розглядатися ані як суб'єкт злочину, ані як потерпілий від злочину. Ще М. Таганцев писав: «Право як зовнішній розпорядок нашої діяльності регулює відносини осіб між собою, а не відносини людей до їх власних благ та інтересів; природі права, – зазначав автор, ци-

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

туючи К. Біндінга, – не відповідає поєднання в одному індивідуумі суб'єкта й об'єкта прав. Обов'язки, які ми маємо щодо нормального розвитку власних розумових і фізичних сил, охорони моральної чистоти, незаплямованості людського ідеалу та інші, покладаються нашою совістю, їх виконання може бути обумовлено релігією, але вони не складають сферу права. Тому знищення або пошкодження власних благ не є посяганням на юридичні норми, не є злочином, його слід розглядати як юридично байдуже діяння, або, навіть, як реалізацію права»¹.

Однак у випадках, коли посягання суб'єкта на власне благо, право чи інтерес заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння такої охоронюваним кримінальним законом цінностям іншого суб'єкта, то таке посягання слід розглядати як злочин. Не відповідаючи за посягання на свою цінність, винний буде відповідати за заподіяння шкоди іншому суб'єктові². Наприклад, підлягає кримінальній відповідальності за ст. 335 КК особа, яка шляхом самокаліцтва ухилилася від призову на строкову військову службу, адже своїм діянням ця особа спричинила шкоду державі у вигляді порушення відносин, пов'язаних з порядком комплектування Збройних Сил.

Звернемось тепер до проблеми згоди суб'єкта на заподіяння шкоди його охоронюваним кримінальним законом цінностям. Відсутність такої згоди є конститутивною ознакою складу багатьох злочинів. Так, наприклад, у ст. 141 КК йдеться про відсутність письмової згоди пацієнта або його законного представника, у ст. 168 КК – про дії, всупереч волі усиновителя (удочерителя), у ст. 176 КК – про відсутність дозволу осіб, які мають авторське право або суміжні права; у ст. 182 КК – про відсутність згоди на збирання, зберігання, використання або поширення інформації про особу; у ст. 232 КК – про відсутність

---

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 395.

² Там само. – С. 395.

згоди власника комерційної таємниці. Крім того, в деяких статтях (наприклад, у статтях 152, 153 КК) може не міститися вказівки на відсутність згоди, однак ця ознака буде впливати зі змісту цих статей при тлумаченні. Дослідження злочинів, описаних у перелічених нормах, показує, що наявність згоди здатна перетворити відповідні посягання на правомірні вчинки, тобто усунути їх злочинність.

Протягом століть у науці кримінального права триває дискусія щодо створення загальних положень про згоду як про обставину, що виключає злочинність діяння. Цієї проблеми в курсах з кримінального права торкалися А. Фейєрбах, В. Спасович, К. Біндінг, Ф. Ліст, М. Таганцев, О. Кістяківський, М. Сергієвський, Л. Білогриць-Котляревський, А. Санталов, А. Піонтковський¹; їй присвячені монографії Р. Кесслера, А. Красикова²; наукові статті – М. Розіна, П. Дагеля та ін.³; окремі положення досліджень М. Шаргородського, Л. Гаухмана та ін.⁴

---

¹ *Фейєрбах А.* Уголовное право. – С. 33–34; *Спасович В. Д.* Учебник уголовного права. – С. 97–101; *Лист Ф.* Учебник уголовного права. – С. 164–165; *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 399–406; *Кистяковский А. Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. – 3-е изд., печатанное без перемен со второго. – К.: Издание книгопродавца-издателя Ф. А. Иогансона, 1891. – С. 304–305; *Сергеевский Н. Д.* Уголовное право. – С. 256–259; *Белогриц–Котляревский Л. С.* Учебник русского уголовного права. – С. 247–251; Курс советского уголовного права. – Т. 1. – С. 516–519; *Пионтковский А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 393–397.

² *Kessler R.* Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung; *Красиков А. Н.* Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве.

³ *Розин Н. Н.* К вопросу о согласии пострадавшего; *Дагель П. С.* Имеет ли «согласие потерпевшего» уголовно-правовое значение? // Советская юстиция. – 1972. – № 3. – С. 25–26.

⁴ *Шаргородский М. Д.* Преступления против жизни и здоровья. – С. 363–371; *Гаухман Л. Д.* Насилие как средство совершения преступления. – М.: Юридическая литература, 1974. – С. 6–11; *Омар М. М. І.* Обставини, що виключають злочинність діяння у кримінальному праві України та Йорданії: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К., 2003. – С. 13.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

Звернемося до історії проблеми. В часи ранньої державності її не існувало, оскільки кримінальна відповідальність реалізовувалася шляхом самосуду, тобто особистої розправи потерпілого з порушником його блага¹. Не було її і в епоху римського права, тому що особа, яка була згодна на посягання щодо своєї цінності, не порушувала кримінального переслідування, а іншого обвинувача в ті часи не існувало. Виникла вона в XIII столітті, в пору, коли в Західній Європі зростає загальна симпатія до нових форм судочинства, заснованих на публічних засадах².

У 1644 р. А. Матхаус запропонував таке загальне правило розв'язання проблеми згоди на заподіяння шкоди. Слід розмежовувати відчужувані та невідчужувані права і визнати значення згоди при посяганнях лише на першу групу прав³.

Цей підхід був оскаржений прихильниками суб'єктивного ідеалізму, які стверджували, що всі права відчужувані, тому порушення прав за згодою суб'єкта не містить у собі ніякої небезпечності для суспільства, і не є злочином. «Якщо особа виявленням своєї волі здатна залишати права, – писав А.Фейєрбах, – то дозвіл образи з боку скривдженого повинен знищувати поняття про злочин»⁴. Лаконічним вираженням цієї концепції стала формула: «*Volenti non fit injuria*», яка запозичена з римського цивільного права й в перекладі з латинської означає: особа, що виявила волю, не зазнає шкоди.

На іншій позиції стояли послідовники системи об'єктивного ідеалізму. Одні з них вважали, що злочин – це не тільки порушення приватної волі, але й посягання на загальну волю, тому згода як форма приватної волі не може мати ніякого криміналь-

---

¹ Красиков А. Н. Примирение с потерпевшим и согласие потерпевшего: «частный сектор» в публичном уголовном праве // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1998. – № 1. – С. 178.

² Розин Н. Н. К вопросу о согласии пострадавшего. – С. 103–104.

³ Там само. – С. 104–105.

⁴ Фейєрбах А. Уголовное право. – С. 33–34.

но-правового значення. «Право на життя, здоров'я, волю, честь, здатність мати майно та інші права, – писав Кьостлін, – не перебувають у розпорядженні суб'єкта, вони невіддільні від нього. Від них не можна юридично відмовитися, тому що така відмова завжди має джерелом особливу волю людини, а не волю субстанціальну. Заподіяння шкоди цим правам навіть за згодою не може усунути злочинності вчиненого посягання»¹.

Інші прихильники об'єктивного ідеалізму не погоджувались з судженнями Кьостліна. З цього приводу М. Розін писав: «... Життя своїми прикладами спростовує цей погляд, а позитивне право не підтверджує його»². М. Таганцев зазначав: «... Наведене рішення призводить на практиці до явно помилкових положень, особливо щодо, наприклад, посягань на майнові права, на честь та інше»³. Автори пропонували такі вирішення проблеми згоди. Так, на думку М. Таганцева, «...у випадках, коли кримінально-правова охорона спрямована на інтерес сам по собі, безпосередньо, то згода не може мати ніякого юридичного значення; якщо ж охороняється лише «юридичне» ставлення особи до інтересу, захищається можливість вільно володіти, користуватися і розпоряджатися цим інтересом, то згода повинна усувати злочинність діяння». Вчений підкреслював, що згода потерпілого завжди є обставиною, що виключає караність діяння, крім тих випадків, коли самим законом встановлені протилежні засади⁴. Таким же чином проблему згоди вирішував Р. Кесслер⁵. Принципово іншу позицію займав М. Розін. Загальне правило щодо згоди потерпілого, – зазначав він, – не може бути виведено, питання кримінально-правового

---

¹ Розин Н. Н. К вопросу о согласии пострадавшего – С. 107.

² Там само – С. 108.

³ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. –Т.1. – С. 399.

⁴ Там само. – С. 400, 403.

⁵ Kessler R. Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung. – S. 80.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

значення згоди повинно вирішуватися не в Загальній частині, а в Особливій частині кримінального закону. «Юридичний ефект згоди постраждалого неможливо вичерпати одним загальним положенням. Так, у майново-правовій сфері згода надає діянню правомірний характеру; в галузі злочинів проти честі – усуває суб'єктивний склад діяння; у низці злочинів публічного характеру – є обставиною, що пом'якшує вину; можливо, нарешті, що вона перетворює діяння на юридично байдуже: так, при порушенні волі згода або прохання не надають діячеві права, не покладають на прохача обов'язку»¹. На близькій до цієї позиції стояв Ф. Ліст².

Не отримало однозначного вирішення питання згоди і в науці кримінального права радянського періоду. На думку А. Піонтковського, згода потерпілого є обставиною, що усуває суспільну небезпечність діяння при посяганні на ті права й інтереси, що перебувають у вільному розпорядженні потерпілого. До таких автор відносив лише майнові права та інтереси особи³. Схожа була позиція О. Санталова. «Діяння не є протиправним, якщо воно посягає на охоронюваний законом інтерес (право), якщо воно вчинене за згодою тієї особи, якій цей інтерес належить і яка може розпоряджатися ним за своїм розсудом»⁴. «Безперечно, – продовжував автор, – що у вільному розпорядженні особи не перебуває його життя. ... Соціальна мораль і радянське законодавство не лише визнають здоров'я особи благом кожної людини, а розглядають його як суспільну цінність. Тому кримінальна відповідальність за заподіяння шкоди (умисних або необережних, тяжких або менш тяжких тілесних ушкоджень) настає незалежно від того, бажає цього потерпілий

---

¹ Розин Н. Н. К вопросу о согласии пострадавшего. – С. 118.

² Лист Ф. Учебник уголовного права. – С. 165.

³ Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 393–395.

⁴ Курс советского уголовного права. – Т. 1. – С. 516–517.

чи ні»¹. Цю думку підтримував та розвивав А. Красиков². Принципово іншу думку висловлював П. Дагель. З його точки зору, особисті інтереси охороняються кримінальним правом тоді й остільки, коли й оскільки вони утворюють суспільну цінність, а їх порушення становить суспільну небезпечність, притому об'єктивну, тобто незалежну від думки потерпілого. Отже, кримінальна відповідальність не може залежати від волевиявлення потерпілого, за винятком справ приватного обвинувачення. Згода потерпілого не усуває ані суспільної небезпечності, ані протиправності діяння, що містить ознаки злочину³.

По-різному проблема згоди потерпілого вирішується в сучасних школах кримінального права зарубіжних країн. Більшість європейських вчених не намагаються сформулювати якого-небудь загального правила, а зводять проблему лише до меж окремих злочинів, тобто розглядають її в межах особливої частини кримінального права. Так, наприклад, в англійському праві триває дискусія щодо здатності згоди потерпілого усувати злочинність побоїв, погроз вбивством, заподіянь тяжких тілесних ушкоджень. З цього приводу показовою є так звана справа «Гайкового ключа» (*Spanner Case*)⁴. Група гомосексуалістів систематично займалася садомазохізмом, який виражався в побоях, катуваннях, погрозах убивством і заподіянні тяжких тілесних ушкоджень. Усі вчинки виконувалися з обопільної згоди. Коли їх вивченням зайнялася поліція, учасники групи підтвердили наявність згоди та активно сприяли встановленню

---

¹ Курс советского уголовного права. – Т. 1. – С. 516–519.

² Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 29.

³ Дагель П. С. Имеет ли «согласие потерпевшего» уголовно-правовое значение? – С. 25; Дагель П. С. Уголовно-правовое значение поведения потерпевшего – С. 12–15.

⁴ *Bix B. Assault, Sado-Masochism and Consent // Law Quarterly Review.* – 1993. – Vol. 109. – P. 540–545; *Giles M. R v. Brown: Consensual Harm and the Public Interest // The Modern Law Review.* – 1994. – Vol. 57. – P. 101.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

обставин вчиненого. Однак справа не була припинена. Її матеріали були передані до суду, яким був винесений обвинувальний вирок. Апеляційний суд відхилив скаргу засуджених¹. Їх винність підтвердила й Палата Лордів². Вичерпавши всі внутрішні засоби, осуджені звернулися до Європейського Суду з прав людини, однак і там не знайшли підтримки³. Вивченням цієї справи та інших питань згоди зайнялася Правова комісія (*Law Commission*) Англії та Уельсу⁴. Вона прийняла два Консультативні папери⁵, в яких рекомендувала законодавцеві поширити значення згоди як обставини, що виключає злочинність діяння, й на зазначені посягання⁶. Однак ці документи не були позитивно оцінені ані законодавцем, ані юридичною громадськістю. Тому у програмі подальших правових реформ Комісія зазначила: «Відгуки на Консультативні папери були дуже полярні, особливо з проблем згоди в нестатевих посяганнях (йдеться про всі інші злочини проти людини – *M. C.*). Консенсусу досягнуто не було. Ми надали певні відповіді та зробили необхідну роботу, для того щоб сформулювати необхідні висновки щодо дуже складних і важливих питань. Однак, з огляду на поспішність,

¹ R v. Brown (1992) 2 All E.R. 552 (Eng. C.A.)

² R v. Brown (1994) 1 A.C. 212 (H.L.)

³ Laskey, Jaggard and Brown v. UK, 24 Eur. H.R. Rep. 39 (1997)

⁴ Правова комісія Англії та Уельсу (поряд з подібною комісією Шотландії) є органом, створеним у 1965 р. парламентом Великої Британії для дослідження правових норм та внесення рекомендацій щодо їх реформування. Комісія складається з п'яти членів: голови комісії, який обирається з суддів Верховного Суду, та членів комісії – досвідчених суддів, адвокатів та викладачів права. Їм допомагають приблизно п'ятдесят осіб: керівник-виконавець Комісії, співробітники правового сервісу Уряду, консультанти з правових питань Парламенту, науковці та інші.

⁵ Консультативний папір – це документ Правової комісії, в якому коментується кримінально-правова норма, описуються її недоліки та наводяться шляхи їх подолання.

⁶ Consent and Offences Against the Person. Law Commission Consultation Paper No 134. – London: HMSO Publication Centre, 1994. – 62 p.; Consent in the Criminal Law. Law Commission Consultation Paper No 139. – London: HMSO Publication Centre, 1995. – 290 p.

пов'язану з нашою новою роботою, ми вирішили, що немає необхідності проводити які-небудь подальші дослідження з цієї теми»¹.

У німецькому кримінальному праві згода розглядається як конститутивна ознака складу певних злочинів та як ознака складу, що пом'якшує відповідальність. Так, наприклад, у §216 «Вбивство на прохання потерпілого» Кримінального кодексу ФРН зазначається: «(1) Хто вбиває іншу особу у разі категоричного та наполегливого прохання потерпілого позбавити його життя, той карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років»². У § 228 «Згода потерпілого» цього ж кодексу сказано: «Хто завдає потерпілому тілесне ушкодження з його згоди, тільки тоді діє протиправно, коли діяння, незважаючи на згоду потерпілого, порушує загальноприйняті моральні норми»³.

Подібним чином проблема згоди вирішується в кримінальному законодавстві Австрії, Голландії, Данії, Польщі, Швейцарії та багатьох інших європейських країн. Так, наприклад, у §77 «Вбивство за вимогою потерпілого» Кримінального кодексу Австрії зазначається: «Хто вбиває іншу людину за її серйозною і наполегливою вимогою, карається позбавленням волі на термін від шести місяців до п'яти років»⁴. У § 90 «Згода потерпілого» цього ж кодексу зазначено: «(1) Тілесне ушкодження або погроза тілесній цілісності є протиправними, якщо потерпілий дасть на це згоду і ушкодження або погроза таких не суперечать загальноприйнятим нормам»⁵. У статті 293 Кримінального ко-

---

¹ Eighth programme of law reform. Report. Law Commission Paper No 274. – London: HMSO Publication Centre, 2001. – P. 44.

² Уголовный кодекс ФРГ. /Пер. с нем. и предисл.: Серебренникова А.В. – М.: Зерцало, 2001. – С. 127.

³ Уголовный кодекс ФРГ. – С. 133–134.

⁴ Уголовный кодекс Австрии /Пер. и предисл.: Серебренникова А.В. – М.: Зерцало, 2001. – С. 122.

⁵ Уголовный кодекс Австрии. – С. 124.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

дексу Голландії зазначено: «Особа, яка позбавляє життя іншу особу на явне виражене та щире прохання цієї особи, підлягає терміну тюремного ув'язнення не більше дванадцяти років або штрафів п'ятої категорії»¹. У § 239 Кримінального кодексу Данії визначено: «Будь-яка особа, яка вбиває іншу особу на висловлене прохання останньої, підлягає тюремному ув'язненню на будь-який термін, що не перевищує трьох років, або простому взяттю під варту на термін не менш 60 днів»². У §1 статті 150 Кримінального кодексу Республіки Польща 1998 р. передбачено: «Хто вчинює вбивство людини на її прохання або під впливом жалю до неї, підлягає покаранню на термін від 3 місяців до 5 років»³. У §2 зазначеної статті встановлено, що у виняткових випадках суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання і навіть відмовитися від його призначення⁴. Стаття 144 «Вбивство на прохання потерпілого» Кримінального кодексу Швейцарії проголошує: «Хто з гідних уваги мотивів, а саме з жалю вбиває людину на її серйозну та наполегливу вимогу, карається тюремним ув'язненням»⁵.

Пропозиції щодо врегулювання проблеми згоди на заподіяння шкоди в межах загальної частини кримінального законодавства висували у 60-х роках минулого сторіччя американські вчені. Так, у 1962 р. Комісія Інституту американського права

¹ Уголовный кодекс Голландии / Научная редакция докт. юрид. наук, заслуженного деятеля науки РФ, проф. Б. В. Волженкина, перевод с английского И. В. Мироновой. 2-е изд. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 293.

² Уголовный кодекс Дании / Науч. ред. С. С. Беляев; Пер. с дат. С. С. Беляева и А. И. Рычевой. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 183.

³ Уголовный кодекс Польши: с изм. и доп. на 1 авг. 2001 г. / Науч. ред. А. И. Лукашова, Н. Ф. Кузнецова; Пер. с пол. Д. А. Барилевич. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 97.

⁴ Уголовный кодекс Польши: с изм. и доп. на 1 авг. 2001 г. – С. 97.

⁵ Уголовный кодекс Швейцарии. / Научное редактирование, предисловие и перевод с немецкого канд. юрид. наук А. В. Серебряниковой. – СПб: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 161.

підготувала й опублікувала тринадцятий варіант проекту Примірного кримінального кодексу. За словами одного з розробників проекту, цей акт є не догматичним затвердженням єдиного, «правильного» вирішення складних проблем кримінального права, а запрошенням до правової реформи. Кодекс був задуманий як «примірний», а не «єдиний», що приймався б в ідентичних формулюваннях скрізь¹. У статті 2.11. «Згода» зазначеного проекту передбачено: «1. Загальні положення. Згода потерпілого на поведінку, яка ставиться в провину як посягання, або на її результат, є підставою для захисту, якщо така згода виключає який-небудь з елементів цього посягання або запобігає заподіяння шкоди або зла, попередження якого має на увазі закон, що визначає це посягання. 2. Згода на заподіяння тілесного ушкодження. У випадках, коли поведінка ставиться в провину як посягання, оскільки вона заподіє тілесне ушкодження або створює погрозу його заподіяння, згода на таку поведінку або на заподіяння такого ушкодження є підставою для захисту, якщо: а) тілесне ушкодження, на яке дана згода або погроза якого створена поведінкою, на яку дана згода, не є тяжким; або б) така поведінка та ушкодження є розумно передбачуваним ризиком, з яким пов'язана спільна участь у законних змаганнях з атлетики або інших спортивних змаганнях; або в) згода утворює підставу для визнання такої поведінки правомірною відповідно до розділу 3 чинного кодексу (Розділ 3. «Загальні принципи визнання поведінки правомірною». – М. С.). 3. Згода, яка не має сили. Якщо інше не передбачено чинним кодексом або законом, що визначає посягання, дозвіл не утворює згоди в сенсі цієї статті, якщо: а) він даний особою, що не має за законом права дозволяти посягання, що ставиться в провину як посягання; або б) він даний особою, яка в силу молодості, психічної хвороби

---

¹ Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина. – М.: Зерцало, 1999. – С. 58.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

або неосудності чи сп'яніння є або свідомо для того хто діє, нездатною мати розумне судження щодо характеру або шкідливості поведінки, що ставиться у провину як посягання; або с) він даний особою, непередбачувану згоду якої має на увазі попередити закон, який визначає посягання; або d) він викликаний такого роду силою, фізичним насильством або обманом, попередити який має на увазі закон, що визначає посягання»¹. Однак ці положення Примірного кримінального кодексу так не знайшли відображення в законодавстві штатів. Наприклад, у Кримінальному кодексі штату Нью-Йорк, що був прийнятий практично відразу ж після затвердження проекту Зразкового кримінального кодексу, норма з подібним змістом відсутня².

Положення про згоду на заподіяння шкоди віднесені до загальної частини кримінального законодавства Індії, Норвегії та Швеції. Так, у Кримінальному кодексі Індії передбачено, що не є злочином вчинення злочинної дії за згодою потерпілого (для його користі), без наміру заподіяти смерть або тяжке тілесне ушкодження, а також вчинене сумлінно на користь дитини або неосудного опікуном або з його згоди³. У Кримінальному кодексі Швеції норма про згоду розташована в Розділі 24 «Про загальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності», у статті 7 якого зазначається: «Діяння, вчинене однією особою за згодою іншої особи, щодо якої воно було спрямовано, утворює злочин лише тоді, коли воно через характер шкоди, насильства

---

¹ Примерный Уголовный Кодекс (США). Официальный проект Института американского права. Пер. с англ. к.ю.н. А. С. Никифорова. Под ред. с предисловием д.ю.н. Б. С. Никифорова. – М.: Прогресс, 1969. – С. 61–62.

² Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). – С. 97–186.

³ Уголовный кодекс Индии (Закон от 10 мая 1860 г.) / Под ред. Никифорова Б. С.; Пер. Михлина А. С. – М.: Иностранная литература, 1958. – С. 61–62.

або небезпечності, яку воно заподіяло, його мети чи інших обставин не є виправданим (в редакції Закону 1994:458)»¹.

Кримінальне законодавство України не містить яких-небудь загальних положень щодо згоди. Проте, як вже зазначалося, згода потерпілого, точніше її відсутність, виступає обов'язковою ознакою складів багатьох злочинів. Так, при описі злочинів законодавець прямо вказує на відсутність згоди щодо проведення клінічних випробувань (ст. 141 КК); щодо збирання, збереження, використання і поширення конфіденційної інформації (ст. 182 КК); щодо розголошення комерційної таємниці (ст. 232 КК). Крім того, в нормативному визначенні злочинів може не існувати вказівки на відсутність згоди, однак ця ознака буде впливати з диспозиції відповідної статті при її тлумаченні. Саме так відсутність згоди характеризує насильницьке донорство (ст. 144 КК), згвалтування (ст. 152 КК), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК) та багато інших злочинів. Відсутність згоди є ознакою, завдяки якій встановлюється суспільна небезпечність та протиправність зазначених діянь, отже, наявність згоди суб'єкта на заподіяння шкоди його охоронюваним законом благам правам чи інтересам усуває злочинність посягання.

Як бачимо, згода може виключити злочинність посягань на такі блага, як здоров'я, воля, честь, гідність, статева свобода та інші. Це цілком зрозуміло, адже суспільну небезпечність та протиправність будь-якого злочину, насамперед, виражає його об'єкт, тобто суспільні відносини, що знаходяться під охороною закону про кримінальну відповідальність. Такі відносини можуть бути зруйновані кількома способами. Найбільший інтерес з погляду цього дослідження становлять способи, коли руйнування здійснюється суб'єктами відношення. Таких способів два.

---

¹ Уголовный кодекс Швеции. / Научные редакторы: профессор Н. Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С. С. Беляева. Перевод на русский язык С. С. Беляева. – СПб, 2001. – С. 200.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

Згідно з першим, суб'єкт, на якого покладений відповідний обов'язок, не виконує його, чим виключає себе з відповідної соціальної взаємодії та руйнує її. Другий спосіб виражається у тому, що суб'єкт, який має певне благо, право чи інтерес, відмовляється від цієї цінності. Він також, як і суб'єкт, що не виконав обов'язок, вибуває з відношення, і також його знищує. Останнім способом охоплюються випадки, коли власник певного блага, права чи інтересу дає згоду на заподіяння шкоди своїм цінностям. Отже, якщо відношення зруйноване самим «потерпілим», то «суб'єктові злочину» немає на що посягати, немає об'єкта злочину, немає ані суспільної небезпечності, ані протиправності посягання, і відповідно, немає і не може бути самого злочину.

Таким чином, слід підтримати думку тих дослідників, які пропонують створити загальне правило щодо кримінально-правового значення згоди потерпілого: згода володільця блага, права чи інтересу на посягання виключає злочинність останнього.

Звісно, що, надаючи таке вагоме значення згоді, передбачається, що вона буде мати низку обмежень. Розглянемо згоду, що виключає злочинність діяння, з точки зору її об'єктивних та суб'єктивних ознак.

Така згода не може даватися на заподіяння смерті чи тяжкого тілесного ушкодження¹. Необхідність цього винятку обґрунтовується, перш за все, величезною соціальною цінністю відповідних благ та необоротністю заподіяної їм шкоди. Тут доречно згадати, що у Кримінальному кодексі РРФСР 1922 р. існувало положення про те, що вбивство, вчинене за наполяганням вбитого зі співчуття, не карається (примітка до ст. 143)². Однак

---

¹ *Сергеевский Н. Д.* Уголовное право. – С. 257; *Кистяковский А. Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. – С. 304–305.

² Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917–1952 гг. / Под ред. Голякова И. Т. – М.: Госюриздат, 1953. – С. 57.

це положення проіснувало недовго. В рік прийняття Кодексу зазначена примітка була скасована, і після цього згода як самостійна обставина, що виключає злочинність вбивства, не тільки ніколи не вводилася в радянське законодавство, але й не дискутувалась у літературі¹.

Суб'єкт, який дає згоду, може встановлювати не лише благо, право чи інтерес, на який буде здійснюватися посягання, але і спосіб вчинення останнього, час, місце та інші особливості обстановки.

Згода може мати місце лише до або під час, але ніяк не після вчинення посягання. Цим вона відрізняється, зокрема, від пробачення та примирення потерпілого з винним.

Суб'єктом, який дає згоду, може бути як індивід (фізична особа), так і колективний учасник суспільних відносин (наприклад, юридична особа, що дала згоду на знищення належного їй майна). Якщо дозвіл на посягання дає фізична особа, то вона повинна бути повнолітньою та осудною. До суб'єкта можуть пред'являтися й інші вимоги, обсяг яких залежить від характеру блага, права чи інтересу, на які буде здійснюватися посягання.

У літературі часто суб'єкта, що дав згоду, або суб'єкта, щодо якого вчинено діяння зі згоди, називають «потерпілим» (див., наприклад, праці Н. Розіна, А. Красикова². Це викликає заперечення³. Вже підкреслювалось, що обов'язковою ознакою потерпілого, про якого йдеться у кримінальному праві, є вчинення щодо нього злочину. Однак діяння, вчинене за згодою, не є злочином, воно має правомірний характер (крім окремих випадків). Отже, суб'єкта, щодо охоронюваних благ, прав чи інтересів якого вчинено це діяння не можна називати «потерпілим».

---

¹ *Пионтковский А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 5. – С. 25–26; *Красиков А. Н.* Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – С. 32.

² *Розин Н. Н.* К вопросу о согласии пострадавшего; *Красиков А. Н.* Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве.

³ *Дагель П. С.* Имеет ли «согласие потерпевшего» уголовно-правовое значение? – С. 23.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

Із суб'єктивної сторони згода характеризує ознака добровільності. Згода не може виключити злочинність діяння, якщо вона дана під впливом обману, фізичного або психічного примусу.

У кримінально-правових дослідженнях акцентується увага на меті, яку повинна переслідувати згода, що надає діянню правомірного характеру. Так, А. Піонтковський вважав, що така згода не повинна переслідувати яких-небудь суспільно шкідливих цілей¹. З точки зору А. Санталова, згода не повинна переслідувати суспільно шкідливих цілей, досягнення яких є самостійним злочином². Подібні судження висловлює й М. Омар³.

Однак, з нашої точки зору, мета, з якою дається згода, ніяк не впливає на вирішення питання про виключення злочинності діяння. Сама по собі мета не здатна перетворити неправої за своєю природою діяння за згодою на протиправний вчинок. Тільки у тому разі, коли при реалізації цієї мети була заподіяна шкода охоронюваному кримінальним законом благу, праву чи інтересу іншого суб'єкта (учасника певних суспільних відносин, що не давав згоди), діяння зі згоди може розглядатися як злочин. Наприклад, одна особа дала згоду на заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості з метою ухилення від військової служби, а інша особа, усвідомлюючи це, виконала побажання. Перша повинна відповідати за злочин, передбачений ст. 409 КК, а друга – за співучасть у цьому злочині, при тому, що відповідальність за ст. 122 КК повинна виключатися.

Разом з тим, кримінально-правова проблема згоди не вичерпується виведенням загального правила та встановленням певних винятків із нього. Так, у спеціальній літературі неодноразово та цілком обґрунтовано підкреслювалось, що при наяв-

---

¹ Піонтковський А. А. Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2. – С. 394.

² Курс советского уголовного права. – Т. 1. – С. 519.

³ Омар М. М. І. Обставини, що виключають злочинність діяння у кримінальному праві України та Йорданії. – С. 13.

ності певних умов, визначених у законодавстві, згода може усувати злочинність заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю людини. А. Красиков справедливо зазначав, що згода хворого на лікування є умовою правомірної медичної діяльності; згода здорової людини на заподіяння шкоди їй здоров'ю є підставою правомірності вилучення транспланта; згода особи на експеримент є обставиною, що виключає кримінальну відповідальність; згода на заняття спортом є обставиною, що виключає кримінальну відповідальність за шкоду, заподіяну в процесі спортивних змагань або навчально-тренувальних занять¹. Ю. Баулін вказує, що згода хворого на лікування, а також здорової людини на заподіяння шкоди у зв'язку з трансплантацією її органа, експериментом або заняттям спортом є одним з обов'язкових елементів підстави, що виправдовує вчинення особою правомірного вчинку².

Дискусійною у науці залишається проблема кримінально-правового значення згоди смертельно хворої людини на умертвіння, на, так звану добровільну еутаназію³. Слово «еутаназія» введено в обіг Ф. Беконом. Воно утворюється від грецького *euthanasia*, тобто *eu* – добре та *thanatos* – смерть, і буквально

---

¹ Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – 69–117.

² Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Х. : Основа, 1991. – С. 152.

³ Детальніше про соціальні та правові проблеми еутаназії див.: Кони А. Ф. Собрание сочинений в восьми томах. – М.: Юридическая литература, 1967. – Т. 4. – С. 503.; Ковалев М. И. Право на жизнь и право на смерть // Государство и право. – 1992. – № 7. – С. 68–75; Бородин С. В., Глушков В. А. Убийство из сострадания // Общественные науки и современность. – 1992. – № 4. – С. 24–28; Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Х., 1995. – С. 29–30; Дмитриев Ю. А., Шленева Е. В. Право человека в Российской Федерации на осуществление эвтаназии // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 58–59; Тасаков С. Запрет эвтаназии уничтожает человеческое достоинство // Российская юстиция. – 2003. – № 2. – С. 40–42.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

означає «легка смерть»¹. В дещо іншому сенсі цей термін вживається сьогодні. Ним позначається не сама смерть, а процес її заподіяння. В сучасній науці виділяють декілька видів еутаназії. Залежно від наявності волевиявлення особи, що умертвляється, виділяють: добровільну еутаназію, тобто заподіяння смерті при наявності згоди особи, що умертвляється, та недобровільну еутаназію, тобто спричинення смерті, здійснене поза волею особи або проти її волі. Залежно від способу реалізації виділяють: пасивну еутаназію, тобто припинення надання допомоги, спрямованої на продовження життя, й активну еутаназію, тобто введення в організм людини спеціальних засобів або здійснення інших дій, спрямованих на заподіяння смерті. До активної еутаназії також належить й самогубство, якому асистує медичний працівник.

Еутаназія відома з давніх часів. Ще у первіснообщинних племен був звичай вбивати старих людей, які стали тягарем для сімейства. В Спарті умертвляли дітей, які народилися хворими чи слабкими. Наприкінці XIX століття криміналіст К. Біндінг та німецький психіатр А. Гохе запропонували використовувати еутаназію щодо так званих «неповноцінних» людей. Жажлива інтерпретація цієї пропозиції була дана фашистами при розробці програми «Еутаназія», при реалізації якої були вбиті мільйони людей з «неправильним розвитком», душевнохворі, хворі на туберкульоз або хворі із злоякісними утвореннями, інваліди, старі, представники «неповноцінних» народів: євреї, цигани, поляки, росіяни тощо. У 60-і роки минулого століття проблема еутаназії знов постала перед суспільством, але в іншому вигляді. Суть її полягала в можливості умисного умертвіння хворого медичним працівником з жалю на прохання умираючого або його близьких. Ідея введення еутаназії в медичну практику де-

---

¹ Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов: Ок. 25 000 слов и словосочетаний. – 5-е изд., стер. – М.: Рус. яз, 2003. – С 784.

яких країн породила, щонайменше, дві діаметрально протилежні точки зору. З одного боку, умертвіння хворого або непротивлення його смерті суперечить нормам релігії та медичної етики. Так, Клятва Гіппократа гласить: «Я не дам нікому смертельних засобів, які просять в мене, і не покажу шляхи для подібного задуму». Але ж з іншого боку – страждання мільйонів смертельно хворих, нестерпні мучення яких може припинити лише смерть.

Законодавство України забороняє еутаназію як в активній, так і в пасивній формі. В частині 3 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. передбачено: «Медичним працівникам забороняється здійснення еутаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковного хворого з метою припинення його страждань»¹. Позбавлення життя смертельно хворої людини навіть з її згоди підпадає під ознаки діяння, описаного в ст.115 КК. Якщо ж еутаназія виражалася у формі самогубства, що асистувалося медичним працівником, то дії останнього розглядаються як злочин, передбачений ст. 140 КК.

Добровільна, пасивна та деякі форми активної еутаназії дозволені законодавством штату Орегон (США), Нідерландів та Бельгії². Сьогодні питання зняття заборони на пасивну еутаназію обговорюється Парламентом Великої Британії³.

Усебічне висвітлення проблеми еутаназії, безумовно, виходить за межі цієї роботи. Тут вважаємо необхідним лише зазначити, що, на наш погляд, в Україні існує необхідність у законодавчому закріпленні дозволу здійснення добровільної еутаназії хоча б у її пасивному вигляді. Таке рішення сприяло б реалізації

---

¹ Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 4. – Ст. 19.

² За матеріалами інтернет-сторінки Товариства добровільної еутаназії станом на червень 2004 р. (Voluntary Euthanasia Society, VES): <http://www.ves.org.uk>

³ За матеріалами інтернет-сторінки Бі-Бі-Сі (BBC) станом на червень 2004 р.: <http://news.bbc.co.uk>

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

природного права людини на гідну смерть, позбавило б смертельно хворих людей та їх близьких від нестерпних страждань; дозволило б зменшити витрати держави на підтримку приреченого життя (засоби, що використовуються для підтримання життя приречених, можуть спрямовуватися на лікування людей, які можуть одужати, адже відомо, що нерідко для підтримки смертельно хворого використовується апаратура, що є в медичній установі в одиничному екземплярі) тощо.

Підсумовуючи викладене щодо кримінально-правового значення згоди, пропонуємо доповнити загальну частину законодавства про кримінальну відповідальність нормою, в якій би регулювалося це питання. Тут доречно згадати, що в науці кримінального права дореволюційного періоду робилися певні кроки в цьому напрямку. Хоча у Загальній частині Кримінального уложення 1903 р. норми з відповідним змістом не було, однак у пояснювальній записці до цього акта зазначалось: «... Загальна частина не згадує про згоду постраждалого як про причину, що усуває злочинність відомих діянь, проте відсутність їх злочинності повинна бути визнана як загальне правило для усіх злочинних діянь, спрямованих проти прав приватних осіб, як майнових, так і особистих, якщо сам закон не встановить винятки»¹. Пропозиції щодо введення в кримінальне законодавство України положень про згоду як обставину, що виключає злочинність діяння, активно обговорюються сьогодні².

Пропонуємо розмістити зазначену норму у ст. 41-1 КК. Таке розташування обумовлюється схожістю механізму вчинення діяння за згодою з діяннями, передбаченими у статтях 36–38, 40–41. Так, необхідна та уявна оборона (статті 36, 37 КК), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК), заподіяння шкоди під впливом фізичного або психічного примусу (ст. 40 КК)

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 403.

² Омар М. М. І. Обставини, що виключають злочинність діяння у кримінальному праві України та Йорданії. – С. 13, 15.

чи з метою виконання законного наказу або розпорядження (ст. 41 КК), пов'язані з фізичним або інформаційним впливом на суб'єкта цих діянь з боку певної особи (особи, що вчинила суспільно небезпечне посягання; особи, що вчинила злочин; особи, що примусила). На відміну від них, діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК) та виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК), безпосередньо не пов'язані з таким впливом, а обумовлюється факторами, що мають іншу природу (необхідністю досягнення значної суспільно корисної мети, участю в організованій групі чи злочинній організації).

Законодавчі положення, в яких би характеризувався такий правомірний вчинок як заподіяння шкоди за згодою, вважаємо необхідним сформулювати наступним чином:

«Стаття 41-1. Заподіяння шкоди за згодою

1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним благам, правам чи інтересам, якщо воно вчинено з належної згоди їх володільця.

2. Згода не визнається належною, якщо вона дана недобровільно, неповнолітньою чи психічно хворою особою або пов'язана з заподіянням смерті чи тяжких тілесних ушкоджень, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством».

Згода потерпілого не виключає злочинність вбивства та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, слід звернути увагу на те, що такий різновид соціально-нейтральної поведінки потерпілого може певним чином відобразитися на диференціації кримінальної відповідальності за вчинення названих злочинів. Згода не усуває суспільну небезпечність вбивства та тяжких тілесних ушкоджень, однак вона суттєво знижує типовий ступінь суспільної небезпечності зазначених посягань, прирівнюючи його до показника шкідливості вбивства та умисного

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Вважаємо, що це повинно певним чином враховуватися при диференціації кримінальної відповідальності за вказані злочини.

3.2.2. Стан потерпілого, що взаємодіє із суспільно небезпечним діянням. Ситуаційний (не соціальний) стан, в якому перебував потерпілий до або в момент вчинення злочину, може обумовлюватися різними факторами: економічними, природними, моральними та іншими. Можна виділити безліч різноманітних станів потерпілого від злочину, однак кримінально-правове значення мають лише деякі з них. Так, при характеристиці злочинів в Особливій частині КК законодавець вказує на такі стани фізичної особи, що потерпіла від злочину як: безпорадний стан (статті 135, 152, 153, ч. 3 ст. 314 КК); небезпечний для життя стан (статті 135, 136 КК); стан матеріальної залежності (ч. 2 ст. 120, ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 149, ст. 154 КК); службової залежності (ст. 154 КК) та іншої залежності від винуватого (винного) (частина 2 статті 120, частина 3 статті 143, частина 2 статті 149 КК). Всі ці стани є обов'язковими ознаками складу відповідних злочинів.

В науці кримінального права спірною залишається низка питань, пов'язаних зі станом залежності потерпілого від винуватого. Передусім, дискусія точиться навколо визначення того елемента злочину, який характеризує такий стан. З точки зору Н. Аніянца, Ю. Ляпунова та інших вчених, залежність потерпілого від винуватого відноситься до об'єктивних ознак складу злочину¹. Іншу думку висловлюють В. Устименко та Н. Ярмиш. Так, В. Устименко вважає, що залежність є ознакою притаманною суб'єкту злочину. При класифікації спеціальних суб'єктів

---

¹ Див.: Ярмиш Н. Н. Уголовная ответственность за доведение до самоубийства. – С. 138.

автор відносить осіб, від яких потерпілі перебувають у залежності, до групи спеціальних суб'єктів, утвореної на підставі їх статусу, обумовленого шлюбно-сімейними відносинами та відносинами, що складаються на підставі певної залежності¹. На думку Н. Ярмиш, «...залежність є підставою, яка стосується злочинця та необхідна для ставлення йому в провину певних дій. До відповідальності особа притягається не за те, що потерпілий перебував від нього у залежності (як й не за те, що він осудний та досяг певного віку), а за те, що він винувато вчинив щодо залежної людини передбачені суб'єктивною стороною складу злочину дії, що потягли передбачені в законі наслідки»². З нашої точки зору, більш зваженим є підхід першої групи дослідників. Він ґрунтується на аналізі кримінального закону. З дослідження законодавчих приписів випливає, що, формулюючи склади злочинів, законодавець пов'язує стан залежності саме з потерпілим від злочину. Для цього ним використовується така формула: «те чи інше суспільно небезпечне діяння, вчинене *щодо особи*, яка перебуває в певній залежності від винуватого» (див., ч. 2 ст. 120 КК; ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 149, ст. 154 КК). Отже, стан залежності потерпілого від винуватого слід розглядати не як суб'єктивну, а як об'єктивну ознаку складу злочину.

Дискусійними також є питання визначення понять матеріальної, службової та іншої залежності потерпілого від винуватого. Більшість вчених при характеристиці матеріальної залежності акцентують увагу лише на її об'єктивних елементах. Так, описуючи статеві злочини, А. Піонтковський зазначав, що поняття матеріальної залежності охоплює усі випадки, коли потерпіла існує винятково або значною мірою за кошти, одер-

---

¹ Устименко В. В. Специальный субъект преступления. – Х.: Вища школа, 1989. – С. 23.

² Ярмиш Н. Н. Уголовная ответственность за доведение до самоубийства. – С. 138.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

жувані від винуватого¹. М. Шаргородський визнавав наявність матеріальної залежності не лише у випадках, коли потерпіла перебуває на повному або частковому утриманні винуватого, але й у разі, коли вона проживає на житловій площі винного в силу споріднення, подружніх відносин, договору чи іншої підстави, передбаченої законом або нормами моральності². У літературі аргументовано підкреслюється, що матеріальна залежність може мати місце й у випадках, коли потерпілий має певні майнові зобов'язання перед винуватим (наприклад, у рамках кредитних відносин)³.

Проте слід звернути увагу на судження А. Арямова, який вказує, що матеріальну залежність, як і всі інші види залежності між потерпілим і винуватим, утворюють не лише об'єктивні, але й суб'єктивні елементи. Автор підкреслює, що залежність – це такі відносини, при яких припускається усвідомлена орієнтація однієї особи на мотиви дій іншої людини при виборі варіанта своєї поведінки⁴. Це, в цілому справедливе судження, з нашої точки зору, потребує певного уточнення, адже залежна особа може орієнтуватися не тільки на мотиви дій людини, від якої вона залежить, але й на цілі цієї людини та на інші її внутрішні переживання, пов'язані з проявом матеріальних чи ідеальних об'єктів, тобто на певні інтереси. Вважаємо, що саме такий зміст має орієнтація, що складає суб'єктивний елемент залежності.

Виходячи з цього, можна запропонувати таке визначення *матеріальної залежності*: *це взаємовідносини між потерпілим*

---

¹ Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 5: Преступления против личности и ее прав. Хозяйственные преступления. – С. 164.

² Курс советского уголовного права. Часть Общая. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. – Т. 3. – С. 644.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 339.

⁴ Арямов А. А. Уголовно-правовая категория «зависимость»: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Свердловск, 1991. – С. 10.

та винуватим, при яких перший існує винятково чи частково за кошти, одержувані від другого, проживає на житловій площі останнього або має перед ним зобов'язання майнового характеру, в силу чого потерпілий при виборі варіанта поведінки орієнтується на інтереси винуватого.

На думку А. Піонтковського, службовою залежністю при примушуванні до вступу в статевий зв'язок є будь-яка «залежність потерпілої жінки від суб'єкта злочину, обумовлена службовим становищем останнього: і коли потерпіла перебуває на службі як підлегла суб'єкту злочину, і коли вона не підлегла йому за службою, але її інтереси залежать від його службових дій (наприклад, залежність жінки від слідчого, що її допитує, залежність відвідувачки від службової особи тощо)¹. З точки зору М. Шаргородського, «під службову залежність підпадають службова підпорядкованість або підконтрольність жінки винуватому, а також випадки, коли збиток законним інтересам жінки, що примушується, заподіюється представником влади (слідчий, конвоїр тощо) або іншою службовою особою (начальник житлової контори, викладач або лікар при вчиненні юридично значущих дій тощо)»². Останнє визначення є домінуючим у науці кримінального права³.

Разом з тим, визначаючи поняття службової залежності потерпілого від суб'єкта злочину, слід відобразити в ньому (понятті) й суб'єктивні ознаки. Враховуючи це, можна запропонувати таку дефініцію *службової залежності*: *це взаємовідно-*

---

¹ Піонтковский А. А. Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 5: Преступления против личности и ее прав. Хозяйственные преступления. – С. 164.

² Курс советского уголовного права. – Т. 3. – С. 644.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 445; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн „Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 445.

3.2. Обставини, пов'язані з потерпілим, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням

сини, в яких потерпілий обіймає посаду, підлеглу або підконтрольну винуватому, або коли інтереси першого залежать від службового становища другого, в силу чого при виборі варіанта поведінки потерпілий орієнтується на інтереси винуватого.

У літературі поняття «інша залежність», як правило, розкривається шляхом вказівок на його різновиди. Наприклад, при тлумаченні положень ст. 120 КК в одному з науково-практичних коментарів зазначається, що іншою залежністю є «залежність службова, шлюбна, залежність підопічного від опікуна, пацієнта від лікаря, підозрюваного від слідчого чи працівника органу дізнання та ін.»¹; в другому вказується: «під іншою залежністю розуміється залежність службова, шлюбна, та, що впливає з факту проживання на житловій площі винного, залежність підопічного від опікуна, пацієнта від лікаря, залежність підозрюваного від працівника дізнання чи слідчого тощо»²; в третьому передбачається, що під іншою залежністю слід розуміти «залежність підлеглого від начальника, учня від викладача, одного родича від іншого та ін.»³. Однак такий підхід до визначення «іншої залежності» має вагомні недоліки, адже шляхом вказівок на деякі види залежності неможливо розкрити зміст поняття останньої в цілому.

З дослідження іншої залежності випливає, що її обов'язковою ознакою є, перш за все, наявність міжособистісної взаємодії між потерпілим та винуватим, наприклад, у вигляді шлюбних, родинних, дружніх стосунків. Проте для визначення поняття «інша залежність», яке вживається у ч. 2 ст. 120, ч. 3 ст. 143, ч. 2

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під загальною редакцією Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. – К.: Форум, 2001. – Ч. 2. – С. 60.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. С. С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – 254.

³ Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – С. 371.

ст. 149 КК, цього явно недостатньо, адже вказівка лише на об'єктивний елемент залежності сприятиме необґрунтованому розширенню меж кримінальної відповідальності за відповідні злочини. Так, згідно з принципом детермінізму все залежить від усього, через це будь-який потерпілий, завжди, перебуває в якій-небудь об'єктивній взаємодії з суб'єктом злочину. Тому, якщо стати на виключно об'єктивістський підхід, то, наприклад, необхідно буде завжди кваліфікувати за ч. 2 ст. 120 КК доведення до самогубства особи, яка знаходилася з винуватим у яких-небудь стосунках, котрі, до речі, не вплинули і не могли вплинути на прийняття потерпілим рішення про вчинення суїциду. Це призведе до того, що ч. 1 ст. 120 КК виявиться «мертвою». Таким чином, саме при визначенні поняття «інша залежність» суб'єктивні елементи стану залежності між потерпілим та винуватим набувають особливого значення. Як уже зазначалося, залежність – це такі міжособистісні стосунки між потерпілим та винуватим, які враховуються першим при прийнятті певних рішень, тобто стосунки, які через орієнтацією на інтереси винного обмежують волю потерпілого.

Виходячи з органічного зв'язку між об'єктивним та суб'єктивними елементами іншої залежності можна запропонувати таке її визначення. *Інша залежність – це міжособистісні стосунки між потерпілим та винним, в силу яких перший обираючи варіанти поведінки орієнтується на інтереси другого.*

3. 3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

Як відомо, однією з обов'язкових умов притягнення особи до кримінальної відповідальності при вчиненні нею злочину з

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

матеріальним складом є встановлення причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками¹.

У багатьох випадках виявлення такого зв'язку не викликає труднощів, адже каузальні ланцюги складаються з невеликої кількості ланок, а перетворення однієї події в другу відбувається без суттєвого втручання яких-небудь сил. Однак, іноді до діяння приєднуються обставини, які певним чином змінюють первісний напрямок подій, прискорюють настання шкоди або підвищують рівень її суспільної небезпечності². В цих випадках виникає питання про можливість ставлення в провину шкоди, що настала, та про існування причинного зв'язку між вчиненим діянням та нею.

Обставини, що приєднуються, можуть бути різноманітними. Серед них: сили природи, технічні процеси, дії третіх осіб тощо³. Деякі з цих обставин можуть бути на боці потерпілого від злочину: стан, в якому перебував потерпілий під час вчинення злочину або поведінка потерпілого після вчинення винним суспільно небезпечного діяння. Так, свого часу в матеріалах судової практики наводився такий приклад: Е. почувла у дворі будинку плач чотирирічної доньки, вибігла і побачила, що її дочку б'ють два хлопчики. Один із хлопчиків утік, а ін-

---

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – С. 121–122.

² *Кудрявцев В. Н.* Объективная сторона преступления. – С. 188–189, 212–218; *Борисов В. И.* Причинная связь при преступном нарушении правил безопасности социалистического производства // Проблемы социалистической законности. Республиканский межведомственный научный сборник. Выпуск 9. – Х., 1982. – С. 118 – 125; *Борисов В. И., Гизимчук С. В.* Причинная связь при нарушении правил, норм и стандартов, касающихся обеспечения безопасности дорожных условий движения транспортных средств // Вісник Луганського Інституту внутрішніх справ МВС України «Науково-теоретичний журнал». – Випуск № 1. – Луганськ, 1999. – С. 126 – 135.

³ *Кудрявцев В. Н.* Объективная сторона преступления. – С. 216–232.

шого, п'ятирічного С., вона схопила і віддерла за вуха. Коли С. ударив її по нозі своєю іграшковою рушницею, то вона не сильно вдарила його по голові. Зовнішніх ознак тілесного ушкодження в хлопчика не було, тому його батьки ні в цей день, ні наступного дня нічого не помітили, за винятком того, що дитина постійно хилилася до сну. Через чотири дні в хлопчика піднялася висока температура. Його мати пояснила це тим, що він, імовірно, проковтнув на городі сиру картоплю. З діагнозом лікаря про харчову інтоксикацію дитина була доставлена в лікарню, де наступного дня померла. Судово-медичний розчин трупа показав, що смерть настала від перелому обох тім'яних кісток із крапковим крововиливом під м'яку мозкову оболонку і струсу мозку¹. Цим прикладом демонструється вплив, що справляє фізіологічний стан потерпілого на розвиток причинного зв'язку між вчиненим суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками. Наведемо обставини кримінальної справи, розглянутої Київським місцевим судом м. Харкова, в якій настанню суспільно небезпечної шкоди сприяє не стан, а поведінка потерпілого. Д. завдав своїй співмешканці П. декілька ударів, чим заподіяв їй безліч гематом і зламав три ребра (що є тілесним ушкодженням середньої тяжкості). Потім він закрив її в кімнаті. Знеможена побоями, П., лягла на диван й одним зі зламаних ребер ушкодила собі праву легеню (що є тяжким тілесним ушкодженням)².

В науці кримінального права не було і немає єдиного вирішення питання встановлення причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечною шкодою, настанню якої суттєво сприяють обставини, пов'язані з потерпі-

¹ Судебная практика Верховного Суда СССР (1947). Вып. 1 (35). – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – С. 6–8.

² Справа № 61020053 // Архів Київського місцевого суду м. Харкова.

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

лим. Різноманітність поглядів¹ пояснюється, перш за все, відсутністю загального підходу до визначення поняття причини. Розглянемо як в основних теоріях причинності вирішується досліджуване нами питання.

Так, згідно з *теорією головної причини*, наявність причинного відношення слід визнавати лише у тих випадках, коли діянню належить вирішальна (головна, виняткова) роль у настанні шкоди. Виходячи з цієї концепції, при встановленні причинного зв'язку, наприклад, при вбивстві необхідно з'ясувати, чи була смерть викликана винятково діями винного (наприклад, удар сокирою, постріл впритул тощо). Приєднання яких-небудь інших факторів, у тому числі, обставин, пов'язаних з потерпілим, усувало причинний зв'язок між діянням та шкодою. Саме так питання причинності вирішувалося, зокрема, у праві середньовічної Італії та у російському законодавстві XVI–XVIII століть (див., наприклад, ст. 154 Військового статуту Петра I, ст. 108 Морського статуту Петра I)².

У середині XIX ст. у кримінальному праві з'явилася *теорія еквівалентності (рівноцінності умов, conditio sine qua non)*. Її засновником вважається німецький криміналіст М. Бурі. Вона мала багато прихильників як серед російських дореволюційних криміналістів (М. Сергієвський, П. Пусторослев та ін.)³, так і

---

¹ *Сергеевский Н. Д.* О значении причинной связи в уголовном праве. – Ярославль: Типо-литограф. Г. Фалька, 1880. – С. 15–16; *Церетели Т. В.* Причинная связь в уголовном праве. – М.: Юридическая литература, 1963. – С. 72–161; *Пионтковский А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 155–204; *Малинин В. Б.* Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 6–132.

² *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 515–516; *Пионтковский А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 27–30; *Малинин В. Б.* Причинная связь в уголовном праве. – С. 27–30.

³ *Сергеевский Н. Д.* О значении причинной связи в уголовном праве. – С. 19–60; *Пусторослев П. П.* Из лекций русского уголовно-судебного права. – Вып. 1. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1909. – С. 18–21.

серед зарубіжних вчених кінця XIX– початку XX століть (Ф. Ліст та ін.)¹. В науці кримінального права радянського періоду її підтримувала та розвивала Т. Церетелі². На пострадянському просторі положення цього вчення відстоює В. Малинін³. Здобутки теорії еквівалентності широко використовуються в сучасній судовій практиці багатьох країн світу (Німеччини, Австрії, Японії та ін.). Згідно з цією концепцією, причиною визнається будь-яка умова, що сприяла настанню явища. Звісно, що та чи інша умова може у більшому чи меншому ступені сприяти виникненню результату, однак з точки зору його спричинення всі ці умови є рівноцінними, еквівалентними. Суспільно небезпечне діяння є причиною суспільно небезпечних наслідків лише тоді, коли воно виступило необхідною умовою, *conditio sine qua non* (умовою, без якої не бути) настання останніх. Встановлення того, чи має діяння такі властивості, відбувається за допомогою методу мисленого елімінування. Згідно з цим методом, зі всієї сукупності обставин, що передували суспільно небезпечному наслідку, уявно виключається (елімінується) суспільно небезпечне діяння; якщо з'ясується, що наслідок без цього діяння не наступив би чи наступив би іншим чином, то робиться висновок, що діяння є необхідною умовою, причиною суспільно небезпечного наслідку. Питання наявності причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечною шкодою, настання якої обумовлюють обставини, пов'язані з потерпілим, прибічники теорії еквівалентності вирішують так. Якщо з'ясується, що діяння виступило необхідною умовою наслідку, то вважається, що ніякі особливості організму потерпілого або його поведінка не здатні виключити причинний зв'язок⁴. «Наслі-

---

¹ Лист Ф. Учебник уголовного права. – С. 130.

² Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. – С. 171–193.

³ Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве. – С. 168–189.

⁴ Лист Ф. Учебник уголовного права. – С. 131; Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. – С. 229–234; Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве. – С. 183.

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

док повинен зводитися до тілесного руху, як своєї причини і тоді, – писав Ф. Ліст, – коли без особливих обставин, за яких була вчинена дія або які приєдналися до дії, він не настав би. Поранення є причиною смерті, хоча б остання без фізичної слабості пораненого не настала, або якщо пожежа госпітально приєдналася до каліцтва, самому по собі не смертельному ... Наслідок повинен зводитися до тілесного руху, як своєї причини, і тоді, коли без одночасного або наступного сприяння інших людей він не настав би. Не усуває причинного зв'язку й необережність третьої особи або необачна поведінка самого потерпілого»¹.

З теорією головної причини тісно пов'язана *теорія безпосереднього спричинення (найближчої причини)*. Діяння визнається причиною лише тоді, коли воно безпосередньо заподіяло наслідок. Причинний зв'язок існує у тих випадках, коли діяння є найближчим фактором виникнення шкоди. Складність з'ясування того, чи було діяння таким фактором, породила в межах цієї теорії безліч різних правил. Наприклад, в англо-американській правовій системі при встановленні причинного зв'язку в справах про вбивства використовується правило, яке отримало назву «Рік і день» («*The Year and a Day Rule*»)². Діяння не може вважатися безпосередньою умовою (причиною) смерті, якщо поранена особа прожила один рік і один день після його вчинення. Наприкінці XIX – на початку XX ст. положення теорії безпосереднього спричинення відстоювали Ортман та Фойницький³. В радянські часи її поділяв П. Грішаєв, який зазначав: «...Для того щоб діяння або бездіяльність могли бути визнані причиною настання наслідку, вони повинні бути головною й у той же час безпосередньою причиною настання цього

¹ Ліст Ф. Учебник уголовного права. – С. 131.

² Legislating the Criminal Code: The Year and a Day Rule in Homicide. Report. Law Commission Paper № 230. – London: HMSO Publications Centre. – 59 p.

³ Див.: Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве. – С. 35.

наслідку»¹. Сьогодні ця теорія є панівною в кримінальному праві Англії та США. Так, у пункті 17 проекту Кримінального кодексу, підготовленого у 1989 р. Правовою комісією Англії та Уельсу, зазначається: «(1) ... людина спричиняє результат, який є елементом порушення тоді, коли ... (а) вона вчинює діяння, яке вносить більш ніж незначний внесок у виникнення результату; або (б) вона не вчинює діяння, що могло би запобігти виникненню результату і яке вона згідно з законом зобов'язана була вчинити. (2) Людина не спричиняє результату, якщо після того як вона вчинила діяння або зробила упущення, відбувається дія або подія ... (а) яка є безпосередньою та достатньою причиною результату, (б) яка не передбачалася, (с) і яка за обставинами, що склалися, не могла передбачатися»². Згідно з положеннями розглядуваної теорії, якщо безпосереднім фактором настання наслідку виступила обставина, пов'язана з потерпілим, то причинний зв'язок між вчиненим діянням та існуючою шкодою слід визнавати відсутнім.

Виходячи з *теорії адекватного причинного зв'язку*, причиною може визнаватися лише таке діяння, яке взагалі, за загальним правилом, закономірно, типово, а не в якомусь окремому випадку, заподіяло настання наслідку. Для юриста недостатньо з'ясувати те, що певна умова є *conditio sine qua non* результату, – вважав Д. Кріз, – необхідно також встановити, чи є ця умова взагалі придатною для настання подібного роду результату, чи створює вона загальну тенденцію викликати такий результат. Таке заподіяння Д. Кріз називав адекватним спричиненням та протиставляв його неадекватному або випадковому спричиненню. Ця теза стала підґрунтям багатьох модифікацій теорії адек-

---

¹ Советское уголовное право. Часть Общая. / Гельфер М. А., Гришаев П. И., Здравомыслов Б. В., Келина С. Г., Пакутин В. Д. и др. – М.: Юрид. лит., 1964. – С. 104.

² A Criminal Code for England and Wales. Report. Law Commission Paper № 177. – London: HMSO Publications Centre, 1989. – P. 9.

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

ватного спричинення, в яких йдеться про причину як про умову, що «перебуває з результатом у загальноновизнаному зв'язку» (М. Ліпман), про умову, що «збільшує можливість настання результату значним чином» (Л. Трегер), про умову, що «згідно з життєвим досвідом за загальним правилом або нерідко викликає результат» (Альфельд) тощо¹. Теорія адекватної причинності впритул зіштовхнулася з проблемою обставин, пов'язаних з потерпілим, адже вони, як правило, «нетипово», «неадекватно» впливають на розвиток подій. Власне кажучи, ця теорія й «розбилася» об цю проблему. Так, з точки зору адекватної причинності необхідно було заперечувати наявність причинного зв'язку, а разом з цим виключати кримінальну відповідальність осіб, які для здійснення свого злочинного наміру використовували які-небудь нетипові властивості на боці потерпілого, відомі лише їм обставини, пов'язані з ним.

Відгомін наведеної теорії вчувається й у найвідомішій концепції причинного зв'язку радянської епохи, а саме – *теорії необхідного спричинення* (А. Піонтковський, М. Шаргородський, М. Дурманов, Т. Сергеева та багато інших)². Так, А. Піонтковський виділяв необхідні та випадкові наслідки, при цьому підкреслював, що «питання про кримінальну відповідальність за настання наслідків може бути поставлене та позитивно вирішене лише тоді, коли ці наслідки були необхідними, закономірними наслідками вчиненої особою дії»³. Автор зазначав, що необ-

¹ *Цертели Т. В.* Причинная связь в уголовном праве. – С. 100.

² *Піонтковський А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 183–204; *Шаргородський М. Д.* Причинная связь в уголовном праве // Ученые записки ВИЮН. Вып. 10. М., 1947. – С. 176–203; *Дурманов Н. Д.* Общие основания учения о причинной связи в уголовном праве // Вопросы уголовного права. Сб. 1. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – С. 34–55; *Сергеева Т. Л.* Вопросы причинной связи в практике по уголовным делам Верховного суда СССР // Советское государство и право. – 1950. – № 3.

³ *Піонтковський А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 184.

хідними є такі результати, які перш ніж настати раніше виступають лише як реально можливі, як щось властиве розвитку відповідних дій чи подій¹. Н. Ярмиш, ототожнюючи концепцію необхідного спричинення з вченням про адекватну причинність підкреслює, що реальна можливість є судженням про високий ступінь імовірності, а саме це судження є результатом виявлення закономірності, типової повторюваності явищ².

Неоднозначно в межах теорії необхідного спричинення вирішується питання обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на настання суспільно небезпечного наслідку. Так, на думку А. Піонтковського, особливі властивості організму потерпілого не можуть надати причинному зв'язку випадкового характеру. Наслідок буде закономірно впливати з дії обвинуваченого, хоча в його виникненні ці властивості відіграли досить істотну роль. «Результат, що настав буде необхідним наслідком вчиненої дії у випадках, коли від нанесення тяжкої рани настала смерть потерпілого або коли смерть потерпілого настала від порівняно легкого удару, внаслідок перенесеної ним недавно мозкової хвороби. У цьому випадку результат, що настав, – смерть потерпілого – є внутрішньо властивим діям особи, вчинених у даних умовах, таким, що закономірно з них випливає»³. Іншу думку висловлював М. Дурманов. Немає різниці між тим випадком, коли особа помирає від легкого удару внаслідок недавно перенесеної мозкової хвороби, і тим, коли вона помирає від зараження крові внаслідок укусу пальця: в обох випадках є випадковий наслідок, тобто «наслідок, породжений іншим лан-

---

¹ *Пионтковский А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 184–187.

² *Ярмыш Н. Н.* Теоретические проблемы причинно–следственной связи в уголовном праве (философско–правовой анализ). – Х: Право, 2003. – С. 133–134.

³ *Уголовное право. Общая часть. Учебник.* 4-е изд., перераб. / Герцензон А. А., Исаев М. М., Пионтковский А. А., Утевский Б. С.; Науч. ред.: Меньшагин В. Д. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – С. 304.

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

цюгом причин, що має свою підставу в іншому і для якого відповідна дія і породжені нею явища були тільки однією з умов»¹.

До положень теорії головної причини близька концепція Н. Ярмиш. У запропонованій нею *теорії породження* причині також приписується головна (виняткова) роль у відтворенні події. Причина має суто специфічний статус, тому що тільки вона (причина) має генетичну властивість, здатність породжувати наслідок. Ознаку породження, вважає авторка, можна встановити, використовуючи різні методи, серед яких і так званий «метод лінгвістичної інтуїції». «Встановити причину, означає відповісти на запитання про те, чому відбулася дана подія, чим вона викликана, породжена?»². Питання «особливих обставин на боці потерпілого» дослідниця вирішує таким чином. На її думку, воно перегукується з філософською проблемою «пускової причинності» («лавинних процесів»), при цьому Н. Ярмиш займає позицію тих філософів, які стверджують, що навіть найслабкіший зовнішній «поштовх» може розглядатися причиною глобальної зміни об'єкта, якщо такий об'єкт перебуває в стані хиткої рівноваги³.

З точки зору автора цього дослідження, питання обставин, які пов'язані з потерпілим та впливають на розвиток причинного зв'язку, як і в цілому проблеми причинності у кримінальному праві, правильно вирішують прихильники теорії еквівалентності.⁴ Важко заперечити їх тезам про те, що настанню шкоди

---

¹ Дурманов Н. Д. Общие основания учения о причинной связи в уголовном праве. – С. 155.

² Ярмиш Н.Н. Теоретические проблемы причинно–следственной связи в уголовном праве (философско–правовой анализ). – С. 273.

³ Там само. – С. 234–242.

⁴ Сенаторов М. В. Проблеми урахування обставин, пов'язаних із потерпілим, при кваліфікації злочинів проти життя та здоров'я особи // Кримінальна-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22–23 квітня 2004 р. / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К.-Х.: ЮрінкомІнтер, 2004. – С. 87–89.

сприяє безліч умов, що результат має багато причин свого виникнення. Обґрунтованість цих суджень особливо чітко демонструється при встановленні причинного зв'язку між діями співучасників та суспільно небезпечними наслідками, що виникли у разі їх вчинків, при з'ясуванні причинного відношення в посяганнях на громадську безпеку, безпеку виробництва, безпеку руху та експлуатації транспорту, та в інших злочинах, де суспільно небезпечне діяння є умовою, достатньо віддаленою у часі від суспільно небезпечного результату.

Крім того, в межах теорії еквівалентності сформульовано чітке правило встановлення причинного зв'язку (правило уявленого елімінування), що дозволяє подолати суб'єктивістський підхід, і, таким чином, усунути відповідне свавілля на практиці застосування законодавства про кримінальну відповідальність. В інших теоріях причинності такого правила не існує. Так, у теорії адекватної та необхідної причини не встановлений чіткий критерій, завдяки якому можна було б розмежовувати діяння, що створюють реальну можливість настання наслідку, та діяння, що не створюють такої можливості. Зрештою, вирішення питання про те, чи є причинний зв'язок адекватним або необхідним цілком перекладається виключно на плечі правозастосувача. Не існує чіткої методології, згідно з якою можна було б відрізнити головну умову від неголовної, безпосереднє заподіяння від опосередкованого, породження від обумовлювання, в теоріях головної (виключної) причинності, безпосереднього заподіяння та породження. Більш того, якщо стати на позицію останніх теорій, і шукати серед всіх умов, що сприяли настанню шкоди, лише одну (головну, виняткову, безпосередню, найближчу, генетичну) і лише її визнавати причиною, то наявність каузальної залежності між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечним наслідком необхідно буде заперечувати практично в будь-якому злочині. Наприклад, встановимо при-

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

чинний зв'язок між діянням та наслідком в умисному вбивстві, вчиненому шляхом пострілу з пістолета. Відомо, що настання смерті в цьому випадку обумовлює низка факторів: підняття руки з пістолетом, пошук жертви та прицілювання, натискання курка, дія порохових газів, відповідна траєкторія польоту кулі, її влучення у життєво важливий орган потерпілого та ін. Згідно з теоріями «головної причинності» із цих факторів, слід вибрати лише один, тобто такий, що виступив головною, винятковою, безпосередньою, генетичною умовою настання шкоди. Зрозуміло, що скільки не стріляй, як би куля не летіла, але якщо не буде ушкоджений життєво важливий орган, то смерть не настане. Таким чином, якщо погодитись з положеннями зазначених теорій, то слід визнати, що смерть породило ушкодження життєво важливого органу потерпілого, а також те, що причинний зв'язок між вчиненим діянням (пострілом) та існуючою шкодою (смертю) відсутній.

Основний контраргумент, що висувається опонентами теорії еквівалентності, полягає у тому, що ототожнення умови з причиною веде до визнання безмежної причинності, чим безмірно розширюються межі кримінальної відповідальності¹. Дійсно, з положень теорії еквівалентності випливає висновок про нескінченну причинність, однак це не веде до безкрайнього розширення меж кримінальної відповідальності. Як відомо, такі межі визначаються не лише об'єктивними ознаками складу злочину, до яких, зокрема, належить причинний зв'язок, але й суб'єктивними, серед яких – вина, тобто психічне ставлення особи до вчиненого діяння та заподіяного наслідку.

Важливе значення з'ясуванню вини при вирішенні проблеми інкримінування суспільно небезпечних наслідків приділяє О. Костенко, який наполягає навіть на необхідності розробки

---

¹ *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. – Т. 1. – С. 519; *Пионтковский А. А.* Курс советского уголовного права в шести томах. – Т. 2: Преступление. – С. 172.

концепції так званої «винної причинності» у кримінальному праві. «Згідно з цією концепцією, причинно-наслідковий зв'язок у складах злочинів ... слід розуміти не як зв'язок між дією (чи бездіяльністю) особи та її наслідками, а як зв'язок між діянням, в якому проявилася криміногенна воля та свідомість особи, тобто, винним діянням і злочинними наслідками ним спричиненими. Наслідок спричиняється не лише дією чи бездіяльністю злочинця, а й його волею та свідомістю, проявом яких є дії чи бездіяльність. Отже, причиною, що породжує злочинні наслідки у складі злочину згідно з концепцією «винної причинності», має визнаватися винне діяння як суб'єктивно-об'єктивний фактор. Невинне діяння може визнаватися причиною не злочинних наслідків, а лише фізичних чи біологічних наслідків, що не мають злочинних ознак»¹. Цей концептуально правильний підхід до вирішення вказаної проблеми, з нашої точки зору, має певний недолік, адже він сприяє змішанню причинного зв'язку, який є об'єктивний за своєю природою, з виною, яка є суб'єктивною за своєю суттю. Це може мати негативні наслідки як при визначенні понять причинного зв'язку та вини, так і при подальшій розробці загального вчення про склад злочину.

Таким чином, поділяючи позицію прихильників теорії еквівалентності, слід зробити такий висновок. Якщо суспільно небезпечне діяння є необхідною умовою настання суспільно небезпечного наслідку, його *conditio sine qua none*, то ніякі обставини, пов'язані з потерпілим, який би суттєвий вплив вони не справили на процес заподіяння результату, не здатні «розірвати» зв'язок між вчиненим діянням та цим результатом. Іншими словами – причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечним наслідком у таких випадках

---

¹ Костенко О. М. Концепція «винної причинності» у складах злочинів проти особи // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22–23 квітня 2004 р. / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К.-Х.: ЮрінкомІнтер, 2004. – С. 23.

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

присутній. Якщо ж діяння не є необхідною умовою настання наслідку, а такою виступає обставина, пов'язана з потерпілим, або інші об'єктивні фактори, то причинний зв'язок між таким діянням та існуючою шкодою слід визнавати відсутнім. При цьому важливо зазначити, що питання про наявність підстави кримінальної відповідальності не обмежується лише встановленням причинного зв'язку, існують й інші умови, серед яких наявність вини¹.

***

Проведене дослідження обставин, пов'язаних з потерпілим, дало можливість сформулювати такі висновки.

1. Кримінально-правове значення має не лише потерпілий (його соціальний статус), але й певні обставини (ситуаційні, несоціальні фактори), які вплинули на виникнення та розвиток злочинної події. Такі обставини враховуються при встановленні соціальної сутності злочину, з'ясуванні характеру та ступеня суспільної небезпечності посягання, криміналізації та декриміналізації діянь, диференціації кримінальної відповідальності. За певних умов вони здатні виключити злочинність діяння, обставини на боці потерпілого дозволяють відрізнити один злочин від іншого, виступають ознаками складу окремих злочинів, сприяють встановленню інших ознак складу (наприклад, причинного зв'язку), враховуються при кваліфікації посягань та призначенні покарання за їх вчинення.

2. Обставини, пов'язані з потерпілим, – це такі ситуаційні фактори на боці потерпілого, при яких вчинюється суспільно небезпечне діяння та (чи) настають суспільно небезпечні наслідки.

---

¹ Детальніше про психічне ставлення до обставин, які пов'язані з потерпілим та впливають на розвиток причинного зв'язку, обумовлюючи настання суспільно небезпечних наслідків, див. у підрозділі 4.4. цього дослідження.

3. Залежно від об'єктивного прояву обставини, пов'язані з потерпілим, поділяються на: поведінку потерпілого (1) та стан потерпілого (2). Залежно від того, з якою об'єктивною ознакою злочину вони взаємодіють, можна виділити: обставини, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням (1) а також обставини, що сприяють розвитку причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків (2).

4. Деякі з обставин, пов'язаних з потерпілим, є обов'язковими ознаками складу окремих злочинів. У межах загального вчення про склад злочину вони розглядаються як факультативні ознаки. Обставини на боці потерпілого можуть характеризувати різні рівні суспільної небезпечності злочину. В складах, де вони відображають типову суспільну небезпечність, такі обставини виступають конститутивними ознаками. У складах, де поведінка потерпілого чи його стан відображають підвищену суспільну небезпечність, вони розглядаються як ознаки, що обтяжують відповідальність. У складах, де зазначені обставини характеризують знижену суспільну небезпечність злочину, вони належать до ознак, що сприяють пом'якшенню відповідальності. Зазначені обставини не утворюють ані самостійного елементу злочину (наприклад, як об'єкт злочину), ані узагальненої ознаки складу злочину (наприклад, як потерпілий від злочину). Вони належать до ознак об'єктивної сторони, і охоплюються поняттям обстановки вчинення злочину.

5. Деякі обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на характер та типовий ступінь суспільної небезпечності посягання, недостатньо враховуються при встановленні та диференціації кримінальної відповідальності. Подальше вивчення таких обставин повинно привести до збільшення та конкретизації вказівок на них у кримінально-правових нормах. Це, насамперед, стосується норм, закріплених у статтях 116, 118, 123, 124, 152, 153 КК.

3.3. Обставини, пов'язані з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

6. Посягання суб'єкта на своє благо, право чи інтерес, що знаходиться під охороною закону про кримінальну відповідальність, не є злочином, а особа, що посягнула та потерпіла збиток не може розглядатися ані як суб'єкт злочину, ані як потерпілий від злочину. Згода суб'єкта, надана на посягання щодо його охоронюваних кримінальним законом цінностей, виключає злочинність вчиненого діяння лише у випадках, спеціально передбачених у диспозиції статті Особливої частини КК. Разом з тим, вважаємо необхідним сформулювати загальне правило щодо згоди на посягання як обставини, що виключає злочинність вчиненого, яке пропонуємо закріпити у Загальній частині КК, включивши до неї статтю 41-1 «Заподіяння шкоди зі згоди». Її можна викласти у такій редакції: «1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним благам, правам чи інтересам, якщо воно вчинено з належної згоди їх володільця. 2. Згода не визнається належною, якщо вона дана недобровільно, неповнолітньою чи психічно хворою особою або пов'язана з заподіянням смерті чи тяжких тілесних ушкоджень, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством».

7. Проблему обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку, слід вирішувати, виходячи з положень теорії еквівалентності (*conditio sine qua non*). Якщо суспільно небезпечне діяння є необхідною умовою настання суспільно небезпечного наслідку, його *conditio sine qua none*, то ніякі обставини, пов'язані з потерпілим, який би суттєвий вплив вони не справили на заподіяння наслідку, не здатні виключити причинний зв'язок між діянням та цим наслідком. Якщо ж діяння не є необхідною умовою настання наслідку, а такою виступає обставина, пов'язана з потерпілим, або інші об'єктивні фактори, то причинний зв'язок між вчиненим діянням та існуючою шкодою слід визнавати відсутнім.

РОЗДІЛ 4

ПСИХІЧНЕ СТАВЛЕННЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ДО ПОТЕРПІЛОГО ТА ОБСТАВИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З НИМ

4.1. Вступні положення

Вітчизняне кримінальне право поділяє принцип суб'єктивного ставлення в провину¹. Виходячи з нього, лише винне діяння, будучи суспільно небезпечним та передбаченим у законодавстві про кримінальну відповідальність, може розглядатися як злочин (ст. 11 КК). Вчинення саме такого діяння утворює підставу для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Згідно зі ст. 23 КК виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. З цього можна зробити висновок, що при з'ясуванні вини необхідно встановлювати психічне ставлення суб'єкта лише до таких об'єктивних ознак складу злочину, як суспільно небезпечне діяння та суспільно небезпечний наслідок. У зазначеній статті не йдеться про відображення у психіці особи інших об'єктивних ознак складу злочину: предмета злочину, потерпілого від злочину, способу, місця, часу, обстановки вчинення злочину та інших. Чи впливає з цього, що вказані ознаки визначають відповідальність суб'єкта незалежно від вини? Погодитися з цим – означає стати на шлях виключено об'єктивного ставлення. Тому слід поділити позицію тих вчених, які вважають, що будь-яка об'єктивна ознака складу злочину впливає на відповідальність лише в тому випадку,

---

¹ *Дагель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона преступления и ее установление. – С. 16, 38-43; *Кузнецова Н. Ф.* Преступление и преступность. – С. 76, 78; *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. – С. 147-148; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – С. 143.

коли до неї (ознаки) мало місце певне психічне ставлення з боку суб'єкта злочину.

На те, що виною повинно охоплюватися психічне ставлення не лише до діяння та його наслідків, але й до інших (так званих «окремих», «супутніх») об'єктивних ознак складу злочину, неодноразово зверталася увага в юридичній літературі¹. Так, Г. Злобін та Б. Никифоров зазначали: «Злочин часто визначають як єдність об'єктивних і суб'єктивних елементів. У межах того, що сказано в цьому визначенні, воно, підкреслюючи необхідність для «буття» злочину тих чи інших елементів, відображає дійсне становище речей. Однак у ньому не підкреслені співвідношення елементів того та іншого роду, пряма та зворотна залежність між тими та іншими. Тому для наших цілей злочин слід визначити інакше – як єдність акту зовнішньої поведінки та психічного ставлення до цього акту і його елементів з боку діяча. Це визначення не тільки усуває неповноту наведеного вище, але і зобов'язує нас установити ставлення суб'єкта до кожного елемента, включеного у визначення злочину законодавцем»². В. Кудрявцев зазначав, якщо сукупність об'єктивних ознак складу злочину виразити у вигляді взаємопов'язаної сітки («дерева»), то суб'єктивні ознаки злочину утворюють відповідну паралельну сітку, кожен вузол якої буде відповідати вузлові першої сітки. Це означає, що узагальнена характеристика психічного ставлення особи до своїх дій та їхніх наслідків у формі умислу або необережності по суті складається із сукупності, якщо можна так сказати, «психічних ставлень» до кожної

---

¹ Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – С. 23–25; Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – С. 151; Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. – М.: Юридическая литература, 1972. – С. 144–145; Парог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – М.: Профобразование, 2001. – С. 18–19.

² Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. – С. 144.

ознаки об'єктивної сторони¹. Надаючи особливого значення цьому питанню, П. Дагель та Д. Котов пропонували внести в радянське кримінальне законодавство норму з таким змістом: «Будь-яка об'єктивна обставина злочину є умовою кримінальної відповідальності або обставиною, що обтяжує відповідальність, якщо вона охоплювалася умислом або необережністю винного»².

Як відомо, вина в кримінальному праві має певну структуру, яка містить інтелектуальний та вольовий елементи³. Отже, психічне ставлення до окремої об'єктивної ознаки складу злочину, будучи частиною вини, повинне відображатися в цій структурі.

З точки зору Б. Никифорова, психічне ставлення до окремих об'єктивних ознак охоплюється лише сферою свідомості, і повинно включатися в інтелектуальний елемент вини⁴. Такої ж думки В. Кудрявцев, який наполягає на тому, що вольове ставлення (бажання, допущення) до окремих ознак складу злочину визначатися не повинно, і якщо навіть допустити, що фактичне вольове ставлення в тому або іншому злочині може бути з'ясовано, то воно матиме лише кримінологічне, але не кримінально-правове значення⁵.

Разом з тим, при інкримінуванні окремої об'єктивної ознаки недостатньо встановити лише наявність психічного ставлення до неї з боку суб'єкта злочину, ще необхідно виявити вид, в якому виражалася таке ставлення. Наприклад, обов'язковою

---

¹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – С. 151–152.

² Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – С. 25.

³ Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – С. 16.

⁴ Никифоров Б. С. Об умысле по действующему уголовному законодательству // Советское государство и право. – 1965. – № 6. – С. 32.

⁵ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – С. 155.

умовою кваліфікації посягання за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК є з'ясування психічного ставлення до особливої жорстокості як способу вчинення вбивства. Згідно з п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 таке ставлення повинно виражатися саме в усвідомленні факту заподіяння потерпілому особливих фізичних, психічних або моральних страждань або особливих психічних чи моральних страждань близьким йому особам¹.

Взагалі, психічне ставлення суб'єкта злочину до окремих об'єктивних ознак нічим не відрізняється від змісту інтелектуального елемента психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків. Таке ставлення може мати вид: усвідомлення відповідної ознаки (1); усвідомлення можливості її наявності (2); не усвідомлення, при тому, однак, що винний повинен був і міг усвідомлювати цю ознаку (4)².

Іноді законодавець безпосередньо вказує на вид, в якому повинно виражатися психічне ставлення до окремої об'єктивної ознаки. Для цього ним, як правило, використовується термін «завідомо». Наприклад, у ст. 198 КК, зазначається, що предметом злочину може бути лише майно, яке завідомо одержано злочинним шляхом. Завідомий – це добре відомий³. Отже, при

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 // Практика розгляду судами кримінальних справ. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України: станом на 1 січня 2004 р. – К.: Атіка, 2004. – С. 387.

² Іншої думки дотримуються В. Кудрявцев, Б. Никифоров, Г. Злобін, Н. Кузнецова (Див.: *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. – С. 153; *Злобин Г.А., Никифоров Б.С.* Умысел и его формы. – С 203–205; *Кузнецова Н.Ф.* Преступление и преступность. – С 86–87).

³ *Никифоров Б.С.* Об умысле по действующему уголовному законодательству. – С. 33.; *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. – С. 153; *Рарог А.И.* Субъективная сторона и квалификация преступлений. – С. 12.

кваліфікації зазначеного злочину необхідно встановлювати, що суб'єкт злочину усвідомлював (знав), що майно, яке він придбає, отримує, зберігає чи збуває, було одержане саме злочинним шляхом.

Разом з тим, у більшості випадків, у законі не вказується на вид психічного ставлення до окремої об'єктивної ознаки. У цьому разі його слід встановлювати, виходячи з урахування органічного зв'язку між окремою об'єктивною ознакою та тими ознаками складу злочину, до яких психічне ставлення встановлено. Такими є суспільно небезпечне діяння та суспільно небезпечні наслідки. Підкреслюючи значущість цього зв'язку, Н. Кузнецова зазначає: «...Спосіб, знаряддя і засоби вчинення злочину безпосередньо пов'язані з діянням. Об'єкт, предмет, потерпілий нерозривно пов'язані зі злочинними наслідками. Звідси не може бути різного суб'єктивного ставлення до діяння та його способу, до діяння та знарядь або засобів його виконання»¹. Однак, якщо в законі такі ознаки не встановлені або ж психічне ставлення до них не визначено, то це означає, що відображення у психіці суб'єкта окремої об'єктивної ознаки може мати будь-який із зазначених вище видів.

4.2. Психічне ставлення суб'єкта злочину до потерпілого

У законодавчій характеристиці того чи іншого злочину психічне ставлення до потерпілого нерідко виражається терміном «завідомо». Отже, виходячи з наведених вище положень, можна зробити висновок, що при кваліфікації такого злочину психічне ставлення до потерпілого повинно бути встановлено,

---

¹ Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – С. 86.

4.2. Психічне ставлення суб'єкта злочину до потерпілого

при цьому воно може мати вигляд *лише усвідомлення* ознаки потерпілого. Наприклад, при кваліфікації такого злочину як вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК), необхідно виявляти, що суб'єкт усвідомлював особливий соціальний статус потерпілої, обумовлений станом вагітності. При кваліфікації за ст. 372 КК (Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності) слід з'ясовувати, що суб'єкт усвідомлював, що потерпілий є невинуватим у тому злочині, який йому інкримінується.

Якщо ж у законі немає вказівки на завідомість, то питання встановлення психічного ставлення до ознаки потерпілого повинно вирішуватися наступним чином. Необхідно виявити зв'язок між потерпілим та іншими об'єктивними ознаками складу злочину. Вже зазначалось, що потерпілий є ознакою об'єкта злочину. Об'єкт, як відомо, нерозривно пов'язаний із суспільно небезпечними наслідками¹. Тому психічне ставлення до потерпілого повинно мати таку ж форму, як й інтелектуальний елемент психічного ставлення до наслідків. Якщо ж в законі немає вказівки на шкоду або не виражене психічне ставлення до неї, то відображення у психіці суб'єкта ознаки потерпілого може бути *трояким*: усвідомлення цієї ознаки; усвідомлення можливості її наявності; або неусвідомлення, при тому, однак, що винний повинен був і міг її усвідомлювати.

Встановимо психічне ставлення до потерпілого при вбивстві малолітньої дитини (ч. 3 ст. 152 КК). Завдяки вказівці на малолітство потерпілого законодавець характеризує додатковий об'єкт злочину, а саме суспільні відносини щодо охорони ди-

---

¹ *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления. – С. 139; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под. ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И.М. Тяжковой. – Т.1: Учение о преступлении. – С. 230.

тинства. Цьому об'єктові відповідають певні суспільно небезпечні наслідки, які полягають у порушенні зазначеної соціальної взаємодії. Однак законодавець не вказує на ці наслідки, він не характеризує й психічне ставлення до них. Тому, відображення у психіці суб'єкта злочину малолітства потерпілого може мати будь-який з зазначених вище видів. Невипадково, що Пленум Верховного Суду України в пункті 6 постанови «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 роз'яснив, що така кваліфікуюча ознака, як малолітня дитина, наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати¹.

Тут слід звернути увагу на використаний в постанові термін «*припускав*». У законодавстві про кримінальну відповідальність цей термін характеризує вольовий елемент психічного ставлення (ст. 24 КК). Разом з тим, очевидно, що в наведеній постанові перед ним поставлені інші завдання. Завдяки йому підкреслюється, що ознака потерпілого інкримінується не лише у тих випадках, коли винний чітко усвідомлює чи не усвідомлює, хоча може і повинен був усвідомлювати ознаку потерпілого, але й тоді, коли його психічним ставленням охоплюється сама вірогідність, можливість наявності такої ознаки. В наведеній постанові, термін «*припущення*», поставлений на один щабель з усвідомленням та неусвідомленням, відображає не вольовий, а інтелектуальний елемент вини. Як би не були пов'язані свідомість та воля, вони утворюють єдність, а не тотожність. Розмежування ознак інтелектуального та вольового елементів необхідно, адже неяс-

---

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 – С. 387.

4.2. Психічне ставлення суб'єкта злочину до потерпілого

ність у цьому питанні може призвести не лише до плутанини в побудові системи кримінально-правових понять, але й до помилок на практиці застосування закону. Таким чином, вважаємо доцільним говорити не про припущення ознаки потерпілого, а про можливість її наявності¹.

Троякий вигляд має й психічне ставлення до потерпілих від злочинів, описаних у частинах 3, 4 ст. 152, частинах 2, 3 ст. 153, ст. 155 КК. Водночас, слід також звернути увагу на термінологію, використану в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4 при описанні цього ставлення. Так, у п. 17 вказується, що злочини можуть кваліфікуватися як зґвалтування неповнолітнього чи малолітнього лише у тому випадку, коли винний знав або допускав, що вчинює насильницький статевий акт з неповнолітньою або малолітньою особою, а так само, коли він міг і повинен був це передбачити². У пункту 27 передбачено, що вчинення добровільного статевого акту особою, яка не досягла статевої зрілості, розглядається як відповідний злочин у разі, коли винний знав або допускав, що потерпіла особа не досягла статевої зрілості, а так само, коли він міг і повинен був це передбачити³. Термін «*допускав*» є синонімом слову «*припускав*», яке, як вже зазначалось, характеризує вольову сторону вини, і не підходить для відображення її інтелектуаль-

---

¹ *Никифоров Б.С.* Об умысле по действующему уголовному законодательству. – С. 28.

² Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4 // Практика розгляду судами кримінальних справ. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України: станом на 1 січня 2004 р. – К.: Атіка, 2004. – С. 518.

³ Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4. – С. 521.

ного елементу. Замість цього терміна доцільніше використувати термін «усвідомлював можливість».

Виходячи з викладеного, пропонуємо змінити слово «припускав», вжитого у пункті 6 постанови «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2, та слово «допускав», використаного у пунктах 17, 27 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про звалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4, на словосполучення «усвідомлював можливість».

Інший зміст має суб'єктивна сторона злочину, передбаченого у ст. 170 КК (Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій). Потерпілими від цього злочину є професійні спілки, політичні партії чи громадські організації. Вказівкою на такого потерпілого охарактеризований об'єкт злочину, а саме – суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність зазначених юридичних осіб. З аналізу ст. 170 КК випливає, що порушення таких відносин може вчинюватися лише з прямим умислом. Отже, такий же вигляд повинно мати й психічне ставлення до ознаки потерпілого. Винний усвідомлює, що своїми діями він перешкоджає законній діяльності саме професійної спілки, політичної партії чи громадської організації. Подібним чином психічне ставлення встановлюється й до потерпілих від злочинів, передбачених у статтях 112, 342–352, 377–379, 398–400 КК. Наприклад, потерпілим від посягання, описаного в ст. 112 КК, є державний чи громадський діяч, вказівкою на якого охарактеризований основний об'єкт злочину (суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність всіх гілок державної влади, а також політичних

4.2. Психічне ставлення суб'єкта злочину до потерпілого

партій). Інтелектуальний елемент психічного ставлення до шкоди, заподіяної такому об'єктові, може виражатися лише в передбаченні¹. Такий же вигляд має й психічне ставлення до потерпілого від цього злочину. Думається, за тих же підстав у науково-практичних коментарях до КК зазначається, що суб'єктивна сторона опору представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві (ст. 342 КК) характеризується прямим умислом при якому, винний усвідомлює, що вчиняє незаконні дії щодо такого потерпілого²; що суб'єктивна сторона посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379 КК), характеризується прямим умислом, при цьому його інтелектуальним моментом охоплюється специфічний соціальний статус потерпілого (те, що він є суддею, народним засідателем чи присяжним або близьким родичем однієї з цих осіб)³ та ін.

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під загальною редакцією Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – С. 25; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – С. 231; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – С. 237; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – С. 330.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під загальною редакцією Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – С. 678; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – С. 800; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – С. 927.

³ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під загальною редакцією Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – С. 769; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – С. 873.

4.3. Психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, пов'язаних з потерпілим, що взаємодіють з суспільно небезпечним діянням

Встановлення виду психічного ставлення до обставин, які пов'язані з потерпілим і взаємодіють з суспільно небезпечним діянням, як правило, не викликає труднощів у теорії кримінального права та практики його застосування. Виняток складає лише вид відображення у психіці суб'єкта стану безпорадності особи, яка потерпіла від зґвалтування. Так, у постанові «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4 Пленум Верховного Суду роз'яснив, що зґвалтування слід визнавати вчиненим з використанням безпорадного стану потерпілої у випадках, коли вона за своїм фізичним або психічним станом не могла розуміти характеру і значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір насильнику, який міг і повинен був усвідомлювати, що потерпіла перебуває саме в такому стані (п. 9)¹. Таке ж тлумачення ст. 152 КК дається й у деяких науково-практичних коментарях до КК². Разом з тим, в інших коментарях зазначається, що суб'єктивна сторона зґвалтування характеризується прямим умислом, при якому винний усвідомлює, що вчиняє природний статевий акт із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, і бажає це зробити³; підкреслюється,

¹ Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: постановою Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4. – С. 16.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під загальною редакцією Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – С. 127.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – С. 335.

4.4. Психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку ...

що гвалтівник усвідомлює, що потерпіла особа перебуває в безпорадному стані¹.

Останнє рішення є більш обґрунтованим. Безпорадність потерпілої особи є обставиною, що визначає спосіб вчинення зґвалтування (використання безпорадного стану потерпілої особи). Спосіб вчинення злочину тісно пов'язаний із суспільно небезпечним діянням². Інтелектуальний елемент психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння при зґвалтуванні може виражатися лише в усвідомленні. Отже, такий же вигляд повинно мати й психічне ставлення до обставини, яка пов'язана з потерпілим та взаємодіє із суспільно небезпечним діянням, а саме до стану безпорадності потерпілої особи.

Наведені міркування дозволяють зробити висновок про необхідність внесення відповідних змін до п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду № 4 «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. Згідно з цим, пропонуємо замінити слова: «міг і повинен був усвідомлювати» словом: «усвідомлював».

4.4. Психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку та обумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків

Як зазначалося, суспільно небезпечний наслідок може інкримінуватися лише за умови, якщо він перебував у причинному зв'язку із суспільно небезпечним діянням. Однак, якби ставлення в про-

---

¹ Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – С. 438.

²Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – С. 33.

вину ґрунтувалося лише на об'єктивних ознаках складу злочину і завершувалося встановленням факту спричинення, то до кримінальної відповідальності можна було б притягати особу навіть за найвіддаленіші наслідки її діяння. Так, підлягав би кримінальній відповідальності за вбивство суб'єкт, який наніс потерпілому легке поранення, якщо в рану потрапила інфекція, яка викликала сепсис та призвела до смерті. Однак, вітчизняне кримінальне право послідовно проводить принцип суб'єктивного ставлення в провину, і тому при інкримінуванні суспільно небезпечних наслідків слід встановлювати не лише їх наявність у дійсності, але й психічне ставлення до них з боку особи, що їх заподіяла¹.

Таким ставленням охоплюється відображення у психіці особи як характеру шкоди, так і процесу її спричинення, тобто причинного зв'язку між діянням та цією шкодою². Як зазначалось, причинний зв'язок у кримінальному праві складається з найрізноманітніших умов, кожна з яких є необхідною (*conditio sine qua non*) для настання результату, серед них можуть бути й фактори на боці потерпілого. Психічним ставленням до причинного зв'язку охоплюється відображення кожної з цих умов, кожної з обставин, пов'язаних з потерпілим, що вплинула на розвиток причинного відношення. З'ясування психічного ставлення до цих обставин дає можливість виявити не тільки наявність чи відсутність вини, але й чітко встановити її вид.

Так, якщо суб'єкт усвідомлював обставину на боці потерпілого, передбачав, що його діяння підштовхне продукуючі властивості цієї обставини, рух яких призведе до настання суспільно небезпечного наслідку, і при цьому бажав (чи не бажав, але сві-

---

¹ *Церетели Т.В.* Причинная связь в уголовном праве. – С. 287–288.

² *Утевский Б.С.* Вина в советском уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1950. – 196; *Церетели Т.В.* Причинная связь в уголовном праве. – С. 309; *Никифоров Б.С.* Об умысле по действующему уголовному законодательству – С. 27–28, 31.

4.4. Психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку ...

домо припускав) такого розвитку подій, то наявні ознаки умисної вини. Наприклад, винному було відомо, що на голові у потерпілого існує місце, що не заросло кістковою тканиною, винний знав, що навіть від легкого удару в цю частину голови настане смерть потерпілого. Винний наніс удар в це місце, наслідок настав. Таке посягання слід кваліфікувати як умисне заподіяння смерті.

Якщо суб'єкт усвідомлював можливість наявності обставини на боці потерпілого, передбачав, що генетичні властивості цієї обставини призведуть до настання суспільно небезпечного наслідку, і при цьому легковажно розраховував на те, що ця обставина не зумовить настання результату, то мають місце ознаки злочинної самовпевненості. Наприклад, суб'єктові було відомо, що потерпілий недавно переніс психічну хворобу, він знав, що психічний стан потерпілого залишається нестабільним і що повідомлення йому певної інформації здатне знову викликати психічне захворювання. При цьому суб'єкт легковажно розраховував на те, що одержання потерпілим відомостей не призведе до негативних змін у здоров'ї останнього. Однак насправді відбулося зворотне. Таке посягання слід кваліфікувати як необережне (у виді злочинної самовпевненості) заподіяння тяжкого тілесного ушкодження.

Якщо суб'єкт злочину не усвідомлював наявність обставини, пов'язаної з потерпілим, однак він повинен був і міг її усвідомлювати, то мають місце ознаки злочинної недбалості. Наприклад, лікар, до якого звернувся пацієнт з гнійним отитом, при встановленні анамнезу життя не з'ясував, що у хворого існує алергічна реакція на ампіцилін. Він призначив цей антибіотик. Його введення призвело до анафілактичного шоку і миттєвої смерті потерпілого. Таке посягання має ознаки заподіяння смерті при злочинній недбалості.

Якщо суб'єкт не усвідомлював обставину, пов'язану з потерпілим, і не міг її усвідомлювати, то ознаки вини відсутні. Наприклад, суб'єкт не знав і не міг знати про те, що потерпілий нещодавно переніс черепно-мозкову травму, йому не було відомо і те, що навіть легкий удар по голові потерпілого здатний призвести до крововиливу в мозок і смерті. Суб'єкт наніс такий удар, смерть настала. Кваліфікація цього посягання як вбивства виключається, оскільки воно є спричиненням смерті без вини.

***

Викладені у цьому розділі положення дають можливість сформулювати такі висновки.

1. Будь-яка об'єктивна ознака складу злочину впливає на відповідальність лише в тому випадку, коли до неї було певне психічне ставлення з боку суб'єкта злочину.

2. Психічне ставлення до окремих об'єктивних ознак (тобто до всіх інших об'єктивних ознак, крім суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків) складає інтелектуальний елемент вини.

3. Відображення у психіці суб'єкта окремої об'єктивної ознаки може мати вид: усвідомлення цієї ознаки (1); усвідомлення можливості її наявності (2); неусвідомлення, при тому, однак, що винний повинен був і міг її усвідомлювати (4).

4. В тих випадках, коли законодавець при характеристиці психічного ставлення до окремої об'єктивної ознаки використовує термін «завідомо», то це ставлення повинно виражатися в усвідомленні. Якщо ж у законі не використовується цей термін, психічне ставлення до окремої об'єктивної ознаки буде мати такий же вигляд, як і інтелектуальний елемент психічного ставлення до об'єктивної ознаки, яка пов'язана з окремою об'єктивною ознакою і до якої психічне ставлення в законі

4.4. Психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, пов'язаних з потерпілим, що впливають на розвиток причинного зв'язку ...

встановлено. Якщо ж у законі не вказано на таку ознаку або психічне ставлення до неї визначено, то відображення у психіці суб'єкта окремої об'єктивної ознаки може мати будь-який з зазначених вище різновидів.

5. Наведені положення цілком поширюються на відображення у психіці суб'єкта як ознак потерпілого від злочину, так і обставин, пов'язаних з ним. Їх застосування дозволило запропонувати деякі зміни до постанов Пленуму Верховного Суду України.

Оскільки психічне ставлення до потерпілого від злочину (як і до будь-якої іншої окремої об'єктивної ознаки складу злочину) охоплюється інтелектуальним елементом вини, необхідно, щоб це відображалось саме тими термінами, які традиційно характеризують такий елемент. Звідси пропонуємо, замінити слово «припускав», вжите у пункті 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2, та слово «допускав», використаного у пунктах 17, 27 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4, на словосполучення «усвідомлював можливість».

Безпорадний стан особи, потерпілої від зґвалтування, характеризує спосіб вчинення злочину, який, як відомо, пов'язаний з суспільно небезпечним діянням. Отже, психічне ставлення до безпорадності потерпілого повинно мати такий же вигляд як і інтелектуальний елемент психічного ставлення до діяння. З огляду на це пропонуємо у пункті 9 постанови Пленуму Верховного Суду № 4 «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. замінити слова: «міг і повинен був усвідомлювати» словом «усвідомлював».

6. Для інкримінування суспільно небезпечних наслідків слід встановлювати не лише їх наявність в об'єктивній дійсності, але й психічне ставлення до них з боку особи, що їх заподіяла. Цим ставленням охоплюється відображення у психіці суб'єкта як характеру шкоди, так і процесу її спричинення, тобто причинного зв'язку між діянням та цією шкодою. Суб'єктивне ставлення до причинного зв'язку складається з відображення у психіці суб'єкта всіх об'єктивних умов, що вплинули на розвиток причинного відношення, серед яких і обставини, пов'язані з потерпілим. З'ясування психічного ставлення до таких обставин дає можливість виявити не тільки наявність чи відсутність вини, але й чітко встановити її вид.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що виявляється у дослідженні проблеми потерпілого від злочину в кримінальному праві. Головними теоретичними та прикладними результатами роботи є такі:

1. Потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство в цілому), блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої. Поняття «потерпілий від злочину» слід відрізнити від понять «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу» та «жертва злочину».

2. Потерпілий є обов'язковою ознакою складу значної частини злочинів. Його слід відмежовувати від предмета злочину. В межах загального вчення про склад злочину потерпілий є факультативною ознакою складу злочину. Він може виступати як конститутивною ознакою, так і ознакою складу злочину, що обтяжує відповідальність.

3. Потерпілий – це ознака, що характеризує об'єкт злочину (основний чи додатковий). Разом з потерпілим об'єкти злочинів у кримінальному законі можуть відображатися й завдяки вказівкам на певні матеріальні чи ідеальні блага, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, інтереси чи регулятивні норми. В структурі об'єкта злочину потерпілий є одним з учасників охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, на які вчинюється посягання.

4. Обставини, пов'язані з потерпілим, – це ситуаційні фактори на боці потерпілого, при яких вчинюється суспільно небезпечне діяння та (чи) настають суспільно небезпечні наслідки. Залежно від об'єктивного прояву обставини, пов'язані з потерпілим, поділяються на: поведінку потерпілого (1) та стан потерпілого (2). Залежно від того, з якою об'єктивною ознакою зло-

чину вони взаємодіють, виділяються: обставини, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням (1), та обставини, що сприяють розвитку причинного зв'язку, обумовлюючи настання суспільно небезпечних наслідків (2). Деякі з обставин, пов'язаних з потерпілим, виступають ознаками складів окремих злочинів. У межах загального вчення про склад злочину такі обставини є ознаками об'єктивної сторони злочину і охоплюються поняттям обстановки вчинення злочину.

5. Обставини, які пов'язані з потерпілим та впливають на характер і типовий ступінь суспільної небезпечності посягання, недостатньо враховуються при встановленні та диференціації кримінальної відповідальності.

6. Проблему обставин, які пов'язані з потерпілим та впливають на розвиток причинного зв'язку, слід вирішувати, засновуючись на положеннях теорії еквівалентності умов (*conditio sine qua non*).

7. Потерпілий та обставини, пов'язані з ним, виступаючи ознакою складу злочину, інкримінуються лише у тому випадку, коли до них було певне психічне ставлення з боку суб'єкта злочину. Таке ставлення охоплюється інтелектуальним елементом вини й може мати вигляд: усвідомлення зазначених ознак (1); усвідомлення можливості їх наявності (2); неусвідомлення, при тому, однак, що винний повинен був і міг їх усвідомлювати (3).

8. Розділ VIII Загальної частини КК доцільно доповнити статтею, в якій регулювалось би питання згоди на заподіяння шкоди як обставини, що виключає злочинність діяння. Цю статтю можна викласти, наприклад, у такій редакції:

Стаття 41-1. Заподіяння шкоди за згодою

1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним благам, правам чи інтересам, якщо воно вчинено з належної згоди їх володільця.

2. Згода не визнається належною, якщо вона дана недобровільно, неповнолітньою чи психічно хворою особою або

Висновки

пов'язана з заподіянням смерті чи тяжких тілесних ушкоджень, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством.

9. У пунктах 17, 27 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4 слово «допускав» замінити на словосполучення «усвідомлював можливість».

У пункті 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 замінити на вказане вище словосполучення слово «припускав».

У пункті 9 постанови Пленуму Верховного Суду «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4 слова «міг і повинен був усвідомлювати» замінити словом «усвідомлював».

Відомості про автора

Сенаторов Микита Валерійович – кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. У травні 2005 р. у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого захистив кандидатську дисертацію «Потерпілий від злочину в кримінальному праві». Автор низки наукових праць з питань кримінального права та віктимології.

Наукове видання

Микита Валерійович Сенаторов

**Потерпілий від злочину
в кримінальному праві**

Монографія

За науковою редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка Академії правових наук України

В. І. Борисова

Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 15.12.06.
Формат 84x108 $\frac{1}{32}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 9,4. Вид. № 279.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (0572) 58-35-98